Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

६९७८

No. ४८-ख

Title लघुसिद्धान्तकौमुदी (कारकप्रकरण- -कृदन्तप्रक्रिया)

Author

Extent पत्र 29 Age

Subject व्याकरण

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

केलिमर उपसंख्याने । सोऽस्मिन्कारत्वया केलिमर् प्रत्ययस्योपसंख्यानं करणीयं ॥ डुपचष् पाके धातुर्वर्तते । तस्मात् केलि
१ मर् । पच् एलिमे । पुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन गुणप्राप्ता क्ङिति च इत्यनेन गुणनिषेधः । प्रातिपदिकसंज्ञा जस्प्र
त्यये । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । रुत्वविसर्गः । पचेलिमाः माषाः । पक्तुंयोग्याः पचेलिमाः । त्वया माषाः पचेलि
माः । पक्तव्या इत्यर्थः ॥ भिदिर् विदारणे धातुर्वर्तते तस्मात् केलिमर् । भिद् एलिम पूर्ववत् गुणप्राप्ता पू
र्ववत् गुणनिषेधः । अजीन । सु प्रत्यय रुत्वविसर्गः । भिदेलिमः भिदेलिमौ भिदेलिमाः इत्यादि । विदारणेन छे
दनं ग्रहणं ॥ त्वया सरलाः नाम वृक्षाः । भिदेलिमाः । भेत्तव्याः इत्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ कर्मविधेयं प्रत्य
य जाणनो ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ कृत्यसंज्ञका ये प्रत्यया चपुनः ल्युट् प्रत्यय यस्मिन् अर्थे भवन्ति तस्मा
त् । बहुलम् नाम अन्यार्थे ज्ञातव्यं ॥ अर्थात् कृत्यसंज्ञक और ल्युट् ये जिस अर्थमें होते हैं तिससे अन्य अ
र्थ विधि जाणनें ॥ क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा स
मीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥१॥ ष्णा धातु शौचार्थक । धात्वादेः षः सः । स्ना धातु । निमित्ताऽपाये नैमित्तिकस्याप्य
पायः ॥ इति परिभाषा प्रामाण्यात् णकारस्य नकारः । स्ना धातु अनीयर् रकार स्वरूपार्थी । सोऽस्त्ना अनीय अकः स
वर्णे दीर्घः । स्नानीय सु प्रत्यये अतोम् । स्नानीयं ॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इत्यनेन कर्मणि प्राप्तः कृत्य
ल्युटो बहुलम् । इत्यनेन सूत्रेण करणे । स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् ॥ डुदाञ् दाने । तस्मात् अनीयर् प्रत्य
य । दा अनीय । अकः सवर्णे दानीय सु प्रत्यय रुत्वविसर्ग । दानीयः ॥ अत्र कृत्यल्युटो बहुलम् । इत्यनेन सं
प्रदाने प्रत्ययः ॥ दीयते तस्मै दानीयो विप्रः ॥ अचो यत् ॥ अजान्ताद्धातोर्यत् स्यात् ॥ चिञ् चयने । यत् प्रत्यय
चि य । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । इत्यनेन गुणः । चेय । अतोम् । चेयम् । देवदत्तेन वस्त्रं चिनोति चेयम् ।
डुदाञ् दाने यत् । दाय ॥ ईद्यति ॥ यति परे आत् ई स्यात् । यत् परे होतसंते आकारांतजो धातु तिसको ई
त होइय । दीय । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । देय । अतोम् । देयम् ॥ कर्मणि प्रत्यय । देवदत्तेन वस्त्रं देयम् ।

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

लघुकौमुदीकृदन्तव्याख्या प. २ श्लो. ८००

। अथ कृदन्ताः ॥ धातोः ॥ एवमयन्तपदम् । आतृतीयाध्यायान्तं ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः ॥ तृतीयाध्यायमर्यादिकृत्य अन्त पर्य्य
न्तं ये प्रत्यया उक्ताः ते धातोः परे स्युः ॥ कृदतिङ् । अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥ वासरूपोऽस्त्रियाम् ।
अस्मिन्धात्वधिकारे । असरूपो वा वादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् ॥ इस धात्वधिकार विषे असरूप स्यकोर्थी न ईससमानरूप
पत्रिज्ञेतों का हे सेजो अपवाद प्रत्यय हैं सो उत्सर्ग स्यकोर्थी वाध्यस्य वा ध्यकी बाधक विकल्पकरके होन ॥ बो ध्यकरके । जिसकै सल
जिषि कें जो प्रत्यय नित्यहोऐसा जो हैं उसकावाधक विकल्पक से हो ॥ स्त्र्यधिकारे तु न ॥ स्त्र्यधिकारोक्त जोप्रत्यय तिन्हों से विधि न ।
। कृत्याः । एवुल्तृचौ चा वित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः । एवुल् तृच् इन्होंसे पूर्व जो प्रत्यय हैं ओ हो कृत्यसंज्ञक होन ॥
कर्तरि कृत् । कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्तरि स्युः तत् कृत् से ज्ञक जो प्रत्यय ओ हो कर्ता विषें होन ॥ इति प्राप्ते ॥ तयोरेव
कृत्यक्तखलर्थाः ॥ एते प्रत्यया भावकर्मणोरेव स्युः ॥ कृत्य और क्त और खलर्थ खल प्रत्यय जिसे अर्थमें होनेवाला हे
जिस अर्थमें जो प्रत्यय सो भाव और कर्म विषेंहोन ॥ अकर्मक धातु यों में भावः ॥ यदि धातुः । अकर्मकधातुतः
भावे प्रत्ययः सकर्मकात् कर्मणि प्रत्ययः ॥ तव्यत्तव्यानीयरः ॥ धातोरेते स्युः ॥ तव्यत् और तव्य और अन
नीयर ये प्रत्यय धातुसें होन ॥ एध वृद्धौ । अकर्मकात् तें भावे तव्यत् प्रत्यय । एध तव्यत् । अन्त तकार
रेफो स्वरार्थौ ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः । इत्यनेन इट् । तिङ् और शित् से भिन्न जो प्रत्यय हें ओ सो
आर्धधातुकसंज्ञक होते हें ॥ एध् इ तव्य अज्झीनं । एधि तव्य प्रत्यय कौ अतोम् । एधि तव्यम् इति
सिद्धं ॥ एधितुं योग्यं एधितव्यं । त्वया एधितव्यम् ॥ एध धातु अनीयर प्रत्यय एध् अनीय
रकार स्वरार्थौ ॥ अत्र तु इट् न भवति कुतः वलादि परत्वाभावात् । सु प्रत्यय अतोम् । अज्झीनं । एधनीयम् ।
एधितुं योग्यं एधनीयं । त्वया एधनीयं । भावे यः प्रत्ययास्सन्ति । तत्र तु औत्सर्गिक नामस्वभावतः
एकवचनं और क्लीबत्वं भवति ॥ चिञ् चयने धातु तव्यत् प्रत्यया । चितव्य । सार्वधातुका
र्धधातुकयोः । इत्यनेन गुणः । चेतव्य सु प्रत्यय रुत्व विसर्ग । चेतव्यः ॥ इति सिद्धं । चेतव्यः अस्मिन्
लक्ष्ये आर्धधातुकस्येड्वलादेः । इत्यनेन इट् प्राप्ता । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । इत्यनेन इट् निषेधः ॥ चि अनीय । सार्वधातुकार्ध
धातुकयोः इत्यनेन गुणः । चे अनीय । एचोऽयवायावः । इत्यनेन अय् । सु प्रत्यय रुत्व विसर्ग । चयनीयः ॥ इति सिद्धं ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

॥ मिया चमें चयनीयः ॥

३

ग्लै हर्षक्षये। हर्षक्षयो धातुक्षयग्लानिश्च। अकर्मकात् भावे यत्। ग्लेय। आदेच उपदेशे शिति। इत्यनेन आत्व। ग्लाय। ईद्यति।
ग्लीय। सार्वधातुकार्धधातुकयोः गुणः। अतोम्। ग्लेयम्॥ देवदत्तेन ग्लेयम्॥ पौर्ड दुप धातौ॥ पवर्गान्ताददुपधा
यत् स्यात्॥ पमीन्त जोऽदुपधधातु तिससैं यत् हो॥ शयतेऽपवादः॥ शप् आक्रोशे धातु। आक्रोशः आह्वानम्॥
शप्यत्। अकीन। शप्य अतोम्। शप्यम्॥ देवदत्तेन यज्ञदत्तेन शप्यम्॥ डु लभष् प्राप्तौ। लभ्य। अकीन। अतोम्।
शपितुं योग्यमित्यर्थः
लभ्यम्॥ देवदत्तेन वस्त्रं लभ्यम्॥ लब्धुं योग्यमित्यर्थः॥ इण् गतौ॥ एति स्तुशास्वृदृजुषः क्यप्॥ एभ्यः क्यप् प्रत्ययः स्यात्।
॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्॥ ह्रस्वकौ पित्कृत्यरे तुक्॥ इण् गतौ क्यप् प्रत्यय। इय। अत्र इकार ह्रस्व पितकृतपरे य
तुकागमः आद्यन्तौ टकितौ। इत्य। सुप्रत्ययविसर्गः तुक्कृतो। अकीन। इत्यः इत्यौ इत्याः। इत्यादि॥ इरितुं योग्यः इत्यः॥
ष्टुञ् स्तुतौ॥ धात्वादेः षः सः। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः॥ स्तु क्यप् तुक्। स्तुत्य सुरुत्व विसर्ग।
अकीन। स्तुत्यः॥ देवदत्तेन यज्ञदत्तः स्तुत्यः। स्तवितुं योग्यमित्यर्थः॥ शासु अनुशिष्टौ॥ नाम शिक्षा॥
शास् धातु क्यप् शास्य॥ शास इदङ्हलोः॥ शास उपधाया इत्स्यात्॥ इण्कुभ्याम् षः॥
य। शासिवसिघसीनां च॥ इण्कुभ्यामेषां सस्य षः स्यात्॥ शिष्य रुत्व विसर्ग॥ शिष्यः॥ देवदत्तेन यज्ञ
दत्तः शिष्यः॥ शासितुं योग्यमित्यर्थः॥ वृञ् वरणे॥ वरणं स्वीकारः॥ वृ क्यप् तुक् सुप्रत्ययरुत्व
विसर्गः॥ वृत्यः॥ देवदत्तेन भार्या वृत्यः। वरितुं योग्यमित्यर्थः॥ आङ् दृङ् आदरे॥ तस्मात्
क्यप् तुक्। सुप्रत्ययरुत्व विसर्ग॥ आदृत्यः॥ देवदत्तेन यज्ञदत्तः आदृत्यः॥ आदरितुं योग्य इत्यर्थः॥
जुषि प्रीतिसेवनयोः॥ क्यप् जुष्य सुप्रत्यय रुत्व विसर्ग॥ जुष्यः इत्यादि। देवदत्तेन यज्ञदत्तः जुष्यः॥
जोषितुं सेवितुं योग्य इत्यर्थः॥ मृजूष् शुद्धौ॥ मृजेर्वृद्धिर्भाषा॥ मृजेः क्यब्वा स्यात्॥ मृज् क्यप् ॥ मृज्य॥ सुप्रत्ययरुत्व वि
सर्ग॥ मृज्यः॥ देवदत्तेन पात्रं मृज्यः॥ द्वितीयपक्षे ण्यत् प्रत्यय। मृज्य॥ मृजेर्वृद्धिः इत्यनेन वृद्धिः। उरण् रपरः।
॥ सुरुत्वविसर्गाः। मार्ग्यः। देवदत्तेन पात्रं मार्ग्यः॥ गतिक ... देवदत्त अनुक्त तस्मात् तृतीया भवति। अस्मात् देवदत्ते

[illegible]

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

डुकृञ् करणे ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च ण्यत् स्यात् ॥ कृ ण्यत् ॥ कृय ॥ अचो ञ्णिति ॥ इत्यनेन वृद्धिः ॥ हा अ
तोम् । अचो रहाभ्यां द्वे ॥ कार्य्यम् ॥ देवदत्तेन पात्रं कार्य्यम् ॥ हृञ् हरणे । ण्यत् । हृय । अचो ञ्णिति । अतोम् ॥
२ हार्य्यम् ॥ देवदत्तेन पात्रं हार्य्यम् ॥ धृञ् धारणे ॥ ण्यत् । धृय । अचो ञ्णिति । अतोम् । धार्य्यम् । देवदत्तेन व
२ स्त्रं धार्य्यम् ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ भक्षणार्थे तु भोज्यमिति रूपं निपातनात् ॥ भुज पालनाभ्यवहारे । भुज धातु ण्यत् प्रत्यय । भुज्य ।
चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ इत्यनेन कुत्व प्राप्त । अर्थात् जकारस्य गकार प्राप्तः । परंतु ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ इत्यनेन भक्षणार्थे तु
भोज्यम् इति निपातनात् । अर्थात् कुत्वाभाव निपातनेन सिद्धं ॥ भुज यत् अर्थात् जकारको गकार नहिं भया ।
सार्वधातुकार्धधातुकयोः पुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन गुणः प्रत्यय । अतोम् । भोज्यम् ॥ ऽभ्यवहार
अर्थे नाम भक्षणार्थे तु भोज्यमिति रूपं भवति । अन्यत्र अर्थे नाम पालन अर्थे तु भोग्यम् । इति रूप स्यात् ।
तत्र तु कुत्वं स्यादेव ॥ अर्थात् जकारको गकार होवेगा ॥ देवदत्तेन अन्नं भोज्यं । नाम भोक्तुं योग्यमित्यर्थः । पुत्रेन
पिता भोग्यम् । नाम पालितुं योग्यमित्यर्थः ॥ इति कृत्य प्रक्रिया समाप्तम् ॥ ण्वुल्तृचौ ॥ धातोरेतौ स्तः ॥
कर्त्तरि कृदिति कर्त्र्यर्थे ॥ कर्त्ता विषे ये प्रत्यय होते हैं ॥ कृत्संज्ञायाः किं
धातु सें ण्वुल् और तृच् ये प्रत्यय होन ॥ कर्त्तरि कृत् ॥ कृत्संज्ञक प्रत्यय कर्त्तरि स्यात् । कृत्संज्ञक जो प्रत्यय सो कर्त्ता विषे होते हैं ॥ युवोरनाकौ ॥
फलं ॥ कर्त्तरि कृत् ॥ कृत्संज्ञक प्रत्यय कर्त्तरि स्यात् । ... ॥ डुकृञ् करणे । तस्मात् ण्वुल् प्रत्यय । कृवु इति जातं ।
युवु एतयोरनुनासिकयोः क्रमेण अनऽकौ स्तः ॥ डुकृञ् करणे । तस्मात् ण्वुल् प्रत्यय । कृवु इति जातं ।
वुके स्थाने अक आदेशः । कृ अक इति जातं ॥ अचो ञ्णिति वृद्धिः सु प्रत्यये रुत्व विसर्ग । कारकः । कारकौ का
रकाः । इत्यादि । करोतीति कारकः ॥ देवदत्तः घटं करोति करोतीति कारकः ॥ डुकृञ् तस्मात् तृच् प्रत्ययः ॥
कृ तृच् इति जातं । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । इत्यनेन गुणः । कर्तृ इति जातं । ऋदुशन स्पुरुदं
शोनेहसां च ॥ ऋदन्तानां उशनसादीनां चानङ् स्यात् असंबुद्धौ सौ इत्यनेन अनङ् कर्त अन् सु । अप्तृन्तृच् इत्यनेन
सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इत्यने = २ दीर्घः कर्त्तान् । सु प्रत्यय न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन नलोपः । कर्त्ता ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् इत्यने = २
प्रातिपदिक संज्ञा सु प्रत्यय
उपधादीर्घ = २ ॥ करोतीति कर्त्ता ॥
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य उपधायाश्च सौ अम ॥ = २

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

टुनदि समृद्धौ। नद् इति जाते। इदितो नुम् धातोः॥ इदितो धातोर्नुम् स्यात्॥ मिदचोऽन्त्यात्परः॥ नंद्॥ हेतुमति च॥ इत्यनेन णिच्।
नंद इ। नंदि इति जाते॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ नन्द्यादेर्ल्युः ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात्॥ इत्यनेन ल्यु
नंदि ल्यु इति जाते॥ लशक्वतद्धिते॥ नंदि यु॥ युवोरनाकौ॥ इत्यनेन युस्थाने अन। नंदि अन॥ णेरनिटि॥ अनिडादावा
र्धधातुके णेर्लोपः। नंद् अन। सुप्रत्यय रुत्व विसर्गः॥ नंदनः॥ रामवत्॥ नंदयतीति नंदनः॥ सकुः पुत्रः॥ अर्द हिंसा
याम्॥ अस्मात् णिच्। अर्दि। ल्यु। युस्थाने परतः आर्धधातुकस्येड्वलादेः॥ इत्यनेन इट् प्राप्तः॥ कृताकृतप्रसं
गी यो विधिः स नित्यः। इति नित्यविधिर्बलवान्॥ अस्मात् प्रथममेव ततः युस्थाने अन कृते। पश्चात् इट् स्याभावः॥
कुतः वलादेरसत्त्वाभावात्। अर्दि अन॥ णेरनिटि। अर्द अन रुत्व विसर्ग। अर्दनः॥ जनानर्दयति पीडय
तीति जनार्दनः। दुर्जनानर्दयतीति जनार्दनः॥ लूञ् छेदने। हे तस्मात् ल्यु अन। लू अन। सार्वधातुकार्ध
धातुकयोः। इत्यनेन गुणः। एचोऽयवायावः। रुत्व विसर्ग। लवणः॥ रामवत्। लुनातीति लवणः॥
नन्द्यादिगणे निपातनात् णत्वं भवति॥ ग्रह उपादाने॥ उपादानं ग्रहणं॥ हे ग्रह् तस्मात् णिनि। ग्रह्
इन्॥ अत उपधायाः। उपधाया अतस्य वृद्धिः। ग्राह इन्। ग्राहिन्। सुप्रत्ययः सुलोपः। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ॥
इत्यनेन नान्तपदस्य उपधादीर्घः प्राप्तः। इन् हन् पूषार्यम्णां शौ। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः चेत् तर्हि शावेव॥
अस्य नस्य नियमे कृते॥ सौ च॥ इन्नादीनामुपधाया दीर्घः संबुद्धौ सौ॥ इत्यनेन दीर्घः॥ ग्राहीन्॥ नलोपः॥ ग्राही॥
गृह्णातीति ग्राही॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ॥ धात्वादेः षः सः। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः॥ स्था णिनि। स्थाइ
न्॥ आतो युक् चिण्कृतोः॥ आदंतानां युगागमः स्यात्। स्था य् इन्। स्थायिन्। पूर्ववत् दीर्घनिषेधः
॥ सौ च॥ इत्यनेन दीर्घः। स्थायीन्। पूर्ववत् सुलोपश्च नलोपः॥ स्थायी॥ तिष्ठतीति स्थायी॥ मत्रि गुप्त
परिभाषणे॥ णिनि। मत्र् इन्॥ इदितो नुम् धातोः॥ मन्त्र् इन्। मन्त्रिन्। पूर्ववत् दीर्घनिषेधः। सौ च।
ग. इत्यनेन दीर्घः। नलोपः॥ मन्त्री॥ मन्त्रयतीति मन्त्री॥ डुपचष् पाके॥ चेपच्॥ पचादेरच्। पच्
उ. अच्। पच। अकः सवर्णे दीर्घः। पचादिराकृतिगणोऽयम्॥ पचतीति पचः॥
सि.
५८

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

बुध अवगमने ॥ अवगमनं ज्ञानं ॥ लु इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ एभ्यः कः स्यात् ॥ बुध् कः ॥ लशक्वतद्धिते । बुध् अ
२. सु रुत्व विसर्ग ॥ बुधः ॥ बुध्यतीति बुधः ॥ कृश तनूकरणे ॥ तनूकरणं सूक्ष्मकरणं ॥ कृश् क । कृश् अ
। कृशः । कृश्यतीति कृशः ॥ ज्ञा अवबोधने ॥ अवबोधनं ज्ञानं ॥ ज्ञा क ॥ ज्ञा अ । आतो लोप इटि च ॥ अजा-
3 द्यो रार्धधातुकयोः क्ङिति परयोरातो लोपः स्यात् ॥ ज्ञ अ । सु रुत्व विसर्ग । ज्ञः । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ
च ॥ प्री क । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ इत्यनेन इयङ् । प्र् इय् अ । प्रियः । प्रीणाती-
ति प्रियः ॥ कॄ विक्षेपे ॥ विक्षेपणं ॥ बुद्धि भ्रमणं ॥ अथवा विक्षिप्तता ॥ कॄ क । ऋत इद्धातोः ॥
इत्यनेन इत्त । उरण् रपरः । कि इर् अ । किरः ॥ किरतीति किरः ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ उपसर्गे पूर्वपदे
सति आदन्ताद्धातोः कः प्रत्ययः स्यात् ॥ ज्ञा अवबोधने ॥ प्र पूर्वक ज्ञा धातु तस्मात् कः प्रत्ययः । प्र ज्ञा क ॥ प्र ज्ञा अ ॥ आ-
तो लोप इटि च ॥ इत्यनेन आतो लोपः । प्रज्ञ् अ । सु प्रत्यय रुत्व विसर्गः । प्रज्ञः । प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः
॥ ग्लै हर्षक्षये ॥ सु उपसर्ग पूर्वक । सु ग्लै ॥ आदेच उपदेशेऽशिति ॥ उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं न तु शिति ।
सु ग्ला । आतश्चोपसर्गे । इत्यनेन क प्रत्यय । सुग्ला क । सुग्ला अ ॥ आतो लोप इटि च ॥ इत्यनेन आत
लोपः ॥ सुग्ल् अ । रुत्व विसर्गः ॥ सुग्लः ॥ सुष्ठु ग्लायतीति सुग्लः ॥ गेहे कः ॥ गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्या-
त् ॥ गेहे कर्ता होत्संते । तदा ग्रह धातु से क प्रत्यय हो । इत्यर्थः ॥ ग्रह उपादाने । उपादानं ग्रहणं ॥ ग्रह
धातु तस्मात् क प्रत्यय होय । ग्रह क । ग्रह अ । ग्रह । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिभृज्जतीनां ङिति
च ॥ इत्यनेन र स्थाने ऋ संप्रसारणं ॥ गृह । गृह प्रत्यय अतो म् ॥ गृहम् ॥ गृह्णातीति धान्या-
दिकम् इति गृहम् ॥ कर्मण्यण् ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् स्यात् ॥ डुकृञ् करणे ॥ कर्म कुम्भं इस उपप-
द होत्संते धातु से अण् प्रत्यय हो ॥ कुम्भं कृ अ । अचो ञ्णिति । कुम्भकार ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थं इत्यनेन

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

सूत्रेण कुम्भं अस्य उपपदसंज्ञा ॥ उपपदमतिङ् ॥ इत्यनेनसूत्रेण कुम्भं एतस्य कारेण समासः ॥ समासत्वात्प्रा
तिपदिकसंज्ञा ॥ सुपो धातु प्रातिपदिकयोः । इत्यनेनन सूत्रेण सुपस्य लुक् ॥ कुम्भकार । सुप्रत्यय रुत्व विसर्ग ॥
कुम्भकारः रामवत् ॥ कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ आतोऽनुपसर्गे कः ॥ अनुपसर्गे पूर्वे पदे सति आदन्ताद्ध
तोः कः प्रत्ययः स्यात् ॥ अणोऽपवादः ॥ डुदाञ् दाने तस्मात् कः प्रत्ययः । दाक । दाञ् । कर्मे उपपदे सति । कप्र
त्ययहो इत्यर्थः ॥ गाम् इति कर्म । गां दो अ ॥ कर्म गां इसके उपपद होते सते दाता तोः क प्रत्यय ॥ गां
दा अ ॥ कित् परतः । आतो लोप इटि च ॥ इत्यनेन आत्वस्य लोपः ॥ गां द अ ॥ गांद । इति जातं ॥ तत्रोपपदसं
कर्मीस्य इत्यनेनगां अस्य उपपदसंज्ञा ॥ उपपदमतिङ् ॥ इत्यनेन गां एतेस्य दकारेण समासः ॥ समासत्वात्
प्रातिपदिकसंज्ञा ॥ सुपो धातु प्रातिपदिकयो ॥ इत्यनेन सुपस्य लुक् ॥ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः
सु रुत्व विसर्ग ॥ गोदः ॥ गां ददातीति गोदः ॥ अस्य प्रकारेण कम्बलदः ॥ कम्बलं ददातीति कम्बलदः ॥
एवं धनदः ॥ धनं ददातीति धनदः ॥ अनुपसर्गे किं ॥ दा धातु ॥ अन्कर्मण्यण् ॥ इत्यनेन अण् ॥
गां सम्प्र दा अ ॥ आतो युक् चिण्कृतो ॥ इत्यनेन णित् परतः युक् ॥ गां सम्प्रदाय् अ ॥ समासत्वात् । सुपो धा
तु प्रातिपदिकयो इत्यनेन सुपस्य लुक् ॥ रुत्व विसर्ग ॥ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ॥ पूर्ववत् क्रिया ॥
गोसम्प्रदायः इति सिद्धं ॥ गां सम्यक् प्रकारेण प्रददातीति गोसम्प्रदायः ॥ मूलविभुजादिभ्यः कः ॥ मूलवि
भुजादिभ्यः धातुभ्यः कः स्यात् ॥ इति वार्तिकेण कः प्रत्ययः ॥ भुजो ~~पालनाभ्यवहारे~~ ॥ तस्मात् कः प्रत्ययः
भुज्कः ॥ भुज अ सु प्रत्यय रुत्व विसर्ग ॥ वि पूर्वक भुज धातु । विभुजः ॥ इति सिद्धं ॥ मूलानि विभुजती
ति मूलविभुजो रथः ॥ अभ्यवहारे एनम्नर्णा ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ धृञ् धारणे ॥ मूलविभुजादिभ्यः कः ॥
धृ क । धृ अ । कित्वात् गुणाभावः ॥ इको यणचि ॥ ध्रः । इति । मही इति अस्य कर्मे स्य उपपदेस
ति ॥ समासः । सुपस्य लुक् । पूर्ववत् ॥ महीध्रः ॥ महीं धरतीति महीध्रः । एवं कुध्रः । कुं पृथ्वी
धरतीति कुध्रः ॥

© Dharmarth Trust, Digitized By eGangotri

॥ चरेष्टः ॥ अधिकरणे उपपदे सति चरेः धातोः टः प्रत्ययः स्यात् ॥ चर गतिभक्षणयोः ॥ तस्मात् टः ॥ चर् ट ॥ चर् अ ॥ कुरुषु
८ एतत् अधिकरणे उपपदे सति ॥ टे कुरुषु चर ॥ सुप्रत्यय रुत्व विसर्गः ॥ कुरुचरः ॥ पूर्ववत् उपपद संज्ञा ॥ उपपदमतिङ् इत्यने
४ न समासः ॥ समासत्वात् प्रातिपदिक संज्ञा ॥ सुपस्य लुक् ॥ निभिक्षा वाये ने भिक्षिकस्याप्यवाय ॥ कुरुषु चरतीति कुरुचरः
कुरुदेशेषु चरतीति कुरुचरः ॥ भिक्षा सेनादायेषु च ॥ एषु कर्मसु उपपदेषु चरेष्टः स्यात् ॥ पूर्ववत् साधनक्रिया ॥ भिक्षाचरः ॥
भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः ॥ सेनां चरतीति सेनाचरः ॥ आदायं नामग्रहणं ॥ आदायं चरतीति आदायचरः ॥ आदायं
नाम गृहीत्वा चरतीति । आदायचरः ॥ कृञो हेतु ताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ हेतु कारणं । ताच्छील्य नाम स्वभाव ॥ अनुलोम्यं
अनुकूलता ॥ एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् ॥ अतः कृ कमि कंस कुंभ पात्र कुशा कर्णीष्वनव्ययस्य ॥ अत उत्तरस्या
नव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः करोत्यादिषु परेषु ॥ डुकृञ् करणे धातु तस्मात् ॥ भिक्षा सेनादाये
कृञो हेतु ताच्छील्य इत्यनेन टः ॥ कृ ट । कृ अ ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयो इत्यनेन गुण ॥ कर ॥ कर्मण्यु
पपदे कृ धातोः टः प्रत्ययो भवति ॥ अस्मात् देवदत्तः करोति । किं करोति । यशस्करोति देवदत्त ॥ यशः एतत् कर्म उपपदे स
ति ॥ यैं कृ धातो ट प्रत्यय ॥ यशः कृ अ कर इति जातं ॥ अतः कृ कमि इत्यनेन सूत्रेण विसर्गस्य सादेशः ॥ यशस्क
र ॥ अत्र टित्वात् ॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच् इत्यनेन ङीप् ॥ ङी यशस्करी ॥ इति सिद्धं ॥ अगहेत्वर्थे ट प्रत्ये
ङीप् न भवति । कुतः । स्वित्वाभावात् ॥ श्राद्धं करोति तच्छीलयस्य स श्राद्धकरः ॥ एवं श्राद्धकरः ॥ अत्र तु
करोतीति वचनकरः ॥ अगे तु आनुलोम्यं भवति ॥ अर्थात् आज्ञा पूर्वक वचनं करणे वा लाहे ॥ इत्यर्थः ॥
॥ एजेः खश् ॥ एज् धातु अस्मात् हेतुमति च इत्यनेन णिच् ॥ एजि इति जातं ॥ अस्य पंचम्यां तु एजे इति पदो सि ॥
अस्मात् एवार्थः ॥ ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥ अत्र एज् धातु कंपनार्थः ॥ तस्मात् खश् ॥ एजि अ इति जातं ॥
अङ्गजनं अस्य उपपदे सति खश् प्रत्ययो ... जनेजय इति जातं । के शिता हुवादि प्राप्तः ॥ ... तिङ् शितस्सा

यशो वदते त्यर्थः ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

र्वधातुकं ॥ इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञा ॥ कर्तरि शप् । इत्यनेन शप् ॥ एजि अअ इति जातं ॥ ~~इजिअ अते~~
~~गुणे पररूप ॥ जनं एजइ इति जातं~~ ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ इत्यनेन गुणः ॥ एजे अ अ ॥ एचोय
वायावः ॥ इत्यनेन अयादेशः ॥ एजय अअ । अतो गुणे । जनं एजय ॥ पूर्ववत् उपपदसंज्ञा । पूर्ववत्
समासः ॥ समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा । सुपत्यलुक ॥ जनन एजय इति जातं ॥ अरु द्विषद् अजन्तस्य
मुम् ॥ अरुषो द्विषतो अजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते परे न त्वव्ययस्य ॥ अरुष शब्द द्विषत शब्द च पुनः
अजंत शब्द इन्होंकों मुमागम हो ॥ खिदन्त उत्तर पद परे हो तो ते । न तु अव्ययस्य ॥ अत्र तु अजंत
जेन शब्द । मिदचोन्त्यात्परः ॥ जनम् एजय ॥ ~~मोनुस्वारः~~ ॥ जनं एजय ॥ सुप्रत्यय रुत्व विसर्ग ॥ जनमे
जयः ॥ जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ प्रियवशे वदः खच् ॥ एषु कर्मसु उपपदेषु वदधातोः खच्
प्रत्ययः स्यात् ॥ वदव्यक्तायां वाचि ॥ प्रियं वद खच् ॥ अनचित् करणं । चित् अतो दात्तः ॥ अतो ग
र्थः ॥ प्रिय वद अ ॥ अन्य पूर्ववत् ॥ समासः सुपस्य लुक् मुमागमः । सर्वं पूर्ववत् क्रिया ॥ प्रि
यंवदः ॥ प्रियं वदतीति प्रियंवदः ॥ एवं प्रकारेण वशंवदः ॥ इति रूपम् ॥ वशमधीनेयथा स्यात्
तथा वदतीति वशंवदः ॥ पण्डितमात्मानं मन्यते ॥ इति विग्रहे मन ज्ञाने ॥ तस्मात् । आत्ममाने खश्च ॥ स्व
कर्मके मनने वर्तमानात्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चात् णिनिः । स्वकर्मक मनन विषे वर्तमान जो मन धातु तिससें खश
प्रत्यय हो च कार से णिनि प्रत्यय हो । सुप् परे हो तो तें ॥ खित् इत्यनेन खश ॥ मन् अ इति जातं ॥ मन धातोः दिवादिगण
पाठोस्ति ॥ तस्मात् शित्वात् । श्यन् । मन् य अ । अनुबन्ध लोपे । मन्य अ । अतोगुणे । मन्य । स्वकर्मके
मनने किं । पण्डितमात्मानं । कुर्वस्य उपपदे सति पण्डितमात्मानं मन्ये ॥ अत्र पूर्ववत् ३११

एजधातोस्त्रि मानिजेत्य बोधि । अस्मात् =

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

दसंज्ञा । पूर्ववत्समासः । कर्मस्य लुक् पूर्ववत् । हे प ॥ ण्डितमन्य इति जातं ॥ पूर्ववत् मुमागमः ॥
५ पण्डितम्मन्य ॥ मोनुस्वारः ॥ हे पण्डितमन्य । ह्रस्वत्य परुत्व विसर्ग ॥ पण्डितंमन्यः ॥ यस्मिन् पक्षे णिनि
5 प्रत्ययः ॥ तत्र । हे पण्डितं मन्निन् ॥ अत उपधायाः ॥ इत्यनेन वृद्धिः ॥ पण्डितं मानिन् । सुप्रत्यय
हल्ङ्याभ्यो इत्यनेन सुपस्य लुक् । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ इत्यनेन दीर्घप्राप्तः ॥ इन्हन्पूषा
र्यम्णां शौ ॥ इत्यनेन निषेधः ॥ सौ च ॥ इत्यनेन दीर्घो भवति ॥ पण्डितमानीन् न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।
इत्यनेन नकारलोपः ॥ पण्डितमानी ॥ अत्र तु मुमागमो न भवति कुतः खित्वस्याभावात् ॥ पण्डि
तमात्मानं मन्यते इति पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ मनिन् क्वनिप्
वनिप् । विच् । एते प्रत्ययाः धातोः स्युः ॥ नेड्वशि कृति ॥ वशादेः कृत इण्न स्यात् ॥ वशप्रत्याहा
रान्तर्गत वर्ण हैं आदि में जिसके ऐसा जो कृत संज्ञक प्रत्यय तिसको इट् नहीं ॥ शॄ हिंसायाम् ॥
सु पूर्वकात् शॄ धातोः मनिन् प्रत्ययः । इकार नकारस्येत्संज्ञा । मन् इति जातं ॥ सुशॄमन् ॥
सार्वधातुकार्धधातु इत्यनेन इट् प्राप्तः । नेड्वशि कृति ॥ इत्यनेन निषेधः ॥ पुनः सार्वधातुकार्धधातु
आर्धधातुकस्येड्वलादेः = कयोः । इत्यनेन गुणः । सुशर्मन् । कृदन्तात्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा
सुप्रत्यय । उकारस्येत्संज्ञा । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् ॥ इत्यनेन सकारलोपः । सर्वनामस्था
नेचासंबुद्धौ ॥ इत्यनेन नोपधायाः दीर्घः ॥ सुशर्मान् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ इ
त्यनेन नस्य लोपः ॥ सुशर्मा ॥ सुष्ठु शृणातीति सुशर्मा ॥ प्रातर् पूर्वक
इण् गतौ ॥ तस्मात् क्वनिप् प्रत्ययः । ककार पकार इकारस्येत्संज्ञा । वन् इति जातं

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

=ॅपुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन गुणः ॥ रोप् विच् ॥ॅ

प्रातर् इ वन् ॥ पूर्ववत् इ ट् प्राप्तः । पूर्ववत् निषेधः । प्रातरिवन् ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ इत्यनेन तुक्
आद्यन्तौ टकितौ ॥ प्रातरित्वन् ॥ प्रातरित्वन् ॥ प्रातिपदिकसंज्ञा सुप्रत्यय सुलोपः । सर्वनामस्था
ने चासंबुद्धौ । दीर्घः ॥ नलोप प्रातिपदिकान्तस्य ॥ प्रातरित्वा ॥ प्रातरेति गच्छतीति प्रातरित्वा ॥ विड्व
नो रनुनासिकस्यात् ॥ विड्वनोः परतः अनुनासिकस्य आत्स्यात् ॥ विट् प्रत्यय वन् प्रत्यये परे स
ति अनुनासिककं आत् हो ॥ विपूर्वक जनी प्रादुर्भावे ॥ तस्मात् वनिप् ॥ इकार पकारस्य इत्संज्ञा
वन् इति जातं ॥ विजन् वन् ॥ विड्वनोः । इत्यनेन अनुनासिक नकारः तस्य आत् । विज आ वन् ॥
अकः सवर्णे दीर्घः ॥ विजावन् । प्रातिपदिकसंज्ञा । सुलोपः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । दीर्घः ।
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । नकारलोपः ॥ विजावा ॥ विजायते इति विजावा ॥ विशेषेण जः उत्प
न्नं भवतीति विजावा ॥ ओणृ अपनयने ॥ अपनयनं दूरीकरणं ॥ तस्मात् वनिप् प्रत्ययः ॥ ओणृ
वन् । इति जातं ॥ ऋकारस्य इत्संज्ञा । ओण् वन् ॥ विड्वनोरनुनासिकस्यात् । इत्यनेन अनुनासिकस्य
आत् ॥ ओ आ वन् ॥ एचोऽयवायावः ॥ अव् । अव् आ वन् । अवावन् । सुलोपः ॥ सर्वनामस्था
ने चासंबुद्धौ । दीर्घः ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ नकारलोपः । अवावा ॥ ओणतीति अवावा
इत्संज्ञा ॥ वेरपृक्तस्य लोपः ॥ इत्यनेन वस्य लोपः रोष् इति जातं । अकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत्संज्ञा ।
रुष धातु रिष धातु हिंसायां ॥ रुष धातोः । विच् प्रत्ययः ॥ इकार चकारस्य
रोष् । झलां जशोऽन्ते ॥ इत्यनेन डकारः । रोड् । वावसाने ॥ ट । रोट् ॥ रोषतीति रोट् ॥ सिद्धं ॥
रिष धातोः विच् । विचस्य सर्वापहारि लोपः । प्रथमतः । पुगन्त लघूपधस्य इत्यनेन गुणः
पश्चात् लोपः । रेष् झलां जशोऽन्ते । वावसाने । रेट् ॥ रेषतीति रेट् ॥ सिद्धं ॥ गण संख्याने
तस्मात् विच् । सर्वापहारि लोपः ॥ [illegible] सुगण् । सुष्ठु गणयतीति सुगण् ॥

गकौ इकारः उपदेशेऽजनुनासिक इत्यनेन इत्संज्ञा =

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

२८ उखाश्रदितिपंचमस्तात २८ ॥

6

१ उखायाः = ३

किप्वं ॥ अयमपिदृश्यते ॥ क्विप् प्रत्यय धातुओं से देखिता है ॥ स्रंसु ध्वंसु भ्रंशु अवस्रंसने ॥ अवस्रंसनं
अधः पतनं ॥ स्रंसु धातोः तस्मात्क्विप् प्रत्ययः ॥ इकार पकार ककारस्य संज्ञा ॥ वेरपृक्तस्य लोपः ।
इत्यनेन वकार लोपः ॥ स्रंसु इति जातं ॥ उपदेशेऽजनुनासिक ॥ उखायाः स्रंस् इति जातं ॥ अस्य कृदंतत्वात्
प्रातिपदिकसंज्ञा । सुप्रत्यय ॥ उखायाः स्रंस सु इति जातं ॥ उपपदमतिङ् ॥ इत्यनेन समासः । समासत्वात्
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ इत्यनेन सुपस्य लुक् ॥ उखास्रंस् ॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । इत्यनेन स
कारस्य दकारः ॥ उखास्रद् इति जातं ॥ वावसाने ॥ उखास्रत् ॥ उखायायागदिशाबात् स्रंसते इति उ
खास्रत् ॥ पर्णात् इति पंचम्यंतात् ध्वंसु धातोः तस्मात् क्विप् । क्विप्स्य सर्वापहारि लोपः ॥ सुप्रत्य
य । पर्णात् ध्वंसस्सु ॥ ऊर्ध्वं प्रथमतः । अनिदितां हलउपधायाः क्ङिति ।
वश्वात् सुप्रत्यय ॥ उपपदमतिङ् ॥ इत्यनेन समासः । समासत्वात् सुपस्य लुक् ॥ पर्णध्वस् इ
तिजातं ॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां । इत्यनेन सकारस्य दकारः ॥ वावसाने ॥ पर्णध्वत् ॥ पर्णे
त् पवजात् ध्वंसते इति पर्णध्वत् ॥ वाहनात् इति पंचम्यंतात् भ्रंशु धातोः क्विप् । सर्वापहा
रि लोपः ॥ प्रातिपदिकसंज्ञा । सुप्रत्यय ॥ वाहनात् भ्रंश सु इति जातं ॥ उपपदमतिङ् ।
इत्यनेन समासः ॥ समासत्वात् सुपस्य लुक् । वाह भ्रंश् ॥ अनिदितां हलउपधायाः क्ङिति
वाहभ्रश् । भ्रस्जमस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ इत्यनेन
शकारस्य षकारः ॥ वाहभ्रष् ॥ झलां जशोऽन्ते ॥ ड । वावसाने । पदांते टकारः ॥ वाहभ्र
ट् ॥ वाहनात् भ्रश्यतीति वाहभ्रट् ॥

६

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

क्विप् च ॥ अयमपि दृश्यते ॥ क्विप् प्रत्यय पनि धातुमा देखिन्छ ॥ स्रंसु ध्वंसु भ्रंशु अवस्रंसने ॥ अवस्रंसनं अधःपतनं ॥
उखायाः स्रंसते इति विग्रहे ॥ स्रंसु धातोः तस्मात् क्विप् ॥ उखा स्रंस् क्विप् ॥ इकार ककार पकारको इत्संज्ञा ।
वेरपृक्तस्य लोपः ॥ इत्यनेन वकार लोपः ॥ उखायाः स्रंस् इति जातं ॥ उपपदमतिङ् ॥ इत्यनेन समासः ॥ समास
त्वात् ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ इत्यनेन सुपस्य लुक् ॥ उखास्रंस् इति जातं । अनिदितां हल उपधा
याः क्ङिति ॥ इत्यनेन उपधाका नकारस्य लोपः ॥ उखास्रस् ॥ अस्य कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा ॥ सु प्रत्यय ॥
हल्ङ्याब्भ्यो इत्यनेन सुपस्य लुक् ॥ वसु स्रंसु ध्वंस्वनडुहां दः ॥ इत्यनेन पदान्त सकारस्य दकारः ॥ उखास्रद् । वा
वसाने ॥ तकारः ॥ उखास्रत् ॥ उखाया पात्रविशेषात् स्रंसते इति उखास्रत् ॥ पर्णात् ध्वंसते इति विग्रहे
ध्वंसु धातोः क्विप् । पर्णात् ध्वंस् क्विप् ॥ क्विप् सर्वापहारी लोपे कृते ॥ उपपदमतिङ् । समासः । पर्ण
ध्वंस् इति जातं ॥ अनिदितां हल उपधाया क्ङिति ॥ इत्यनेन नकार लोपः ॥ के नकारको अनुस्वार भयाको थियो
तिसका लोप होगयातो ॥ पर्णध्वस् इति जातं ॥ सु प्रत्यय । लोपः ॥ वसु स्रंसु ध्वंसु इत्यनेन । दकारः । वाव
साने तकारः ॥ पर्णध्वत् ॥ इति सिद्धं ॥ पर्णात्पत्रात् ध्वंसते इति पर्णध्वत् ॥ एवं वाहभ्रट् ॥ वाहात्
भ्रश्यतीति विग्रहे ॥ भ्रंशु धातोः क्विप् ॥ वाहात् भ्रंश् क्विप् ॥ पूर्ववत् क्रिया ॥ अग्र तु व्रश्च भ्रस्ज सृज
मृज यज राज भ्राज च्छशां षः ॥ इत्यनेन शकारस्य षकारः ॥ वाहभ्रष् ॥ झलां जशोऽन्ते ॥ ड । वावसाने । चर्त्वे टकारः
॥ वाहभ्रट् ॥ वाहनात् भ्रश्यतीति वा वाहभ्रट् ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ अजात्यर्थे सुपि धातो
र्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये ॥ अजात्यर्थक सुबन्त उपपद हुंदा धातुसें णिनि प्रत्यय हो ताच्छील्य (स्वभाव) द्यो
त्य हो भने ॥ अजात्यर्थक कोथिः जाति भिन्न सुबन्त ॥ उष्णं भुंक्ते तच्छीलः इति विग्रहे भुज पालना
भ्यवहारयोश्च ॥ अभ्यवहारं भक्षणं ॥ भुज धातोः णिनिः ॥ णकार इकारस्य इत्संज्ञायां । इन् इति जातं
उष्णं भुज् इन् ॥ पुगन्त लघूपधस्य च ॥ इत्यनेन गुणः ॥ उष्ण भोज् इन् ॥ उपपदमतिङ् । समासः
॥ उष्णभोजिन् । सु प्रत्यय । सुलोपः ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ दीर्घः । नलोपः ॥ उष्णभोजी ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

6 उपां मुनक्ति तच्छीलः इति उपपा मोजी ॥ मनः ॥ सुपि मन्यते र्णिनिः स्यात् ॥ सुबंतोपपदे सति मन धातोः णिनिः
स्यात् ॥ मन ज्ञाने ॥ दर्शनीयं मन्यते इति विग्रहे ॥ मनः ॥ इत्यनेन णिनि प्रत्ययः ॥ दर्शनीयं मन् इन् ॥ अत उप
7 धायाः ॥ अनेन वृद्धिः ॥ दर्शनीयं मान् इन् ॥ उपपदमतिङ् ॥ अनेन समासः ॥ सुपस्य लुक् ॥ दर्शनीय मानि
न् ॥ उपधादीर्घः ॥ नलोपः ॥ दर्शनीयमानी ॥ द्वितीयोयं दर्शनीयं आत्मानं दर्शनीयं मन्यते इति दर्शनी
यमानी ॥ खित्यनव्ययस्य ॥ खिदन्ते उत्तरपदे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ खिदन्ते उत्तरपदे परतः पूर्वप
दस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ कालिं मन्यते इति विग्रहे मन धातोः ॥ आत्ममाने खश्च ॥ अनेन खश् प्रत्ययः ॥ खका
र शकारस्येत्संज्ञायां ॥ अ इति जाते ॥ कालिं मन् अ ॥ तिङ् शित्सार्वधातुकं ॥ सार्वधातुकत्वात् ॥ दिवादिभ्यः
श्यन् ॥ शकार नकारस्येत्संज्ञायां ॥ य ॥ कालि मन् य अ ॥ कालिं मन्य अ ॥ अतो गुणे ॥ कालिं मन्य ॥
उपपदमतिङ् ॥ अनेन समासः ॥ काली मन्य ॥ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ अनेन मुमागमः ॥ मिदचो
न्त्यात्परः ॥ कालीम् मन्य ॥ खित्यनव्ययस्य ॥ अनेन ह्रस्वः ॥ कालिम् मन्य ॥ मोनुस्वारः ॥ कालिं
मन्य ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ सु प्रत्यय ॥ रुत्व विसर्गः ॥ कालिम्मन्यः ॥ आत्मानं कालिं म
न्यते इति कालिम्मन्यः ॥ करणे यजेः ॥ करणे उपपदे सति भूतार्थी यजेर्णिनिः स्यात् कर्त्तरि ॥
यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ॥ सोमेन इष्टवान् इति विग्रहे यज धातोः णिनि ॥ यज् इन् इति जाते ॥ अत
उपधायाः ॥ अनेन वृद्धिः ॥ सोमेन याजिन् ॥ उपपदमतिङ् ॥ समासः ॥ सुपस्य लुक् ॥ सोमयाजिन् ॥ नांत उपधादीर्घः ॥ नलोपः ॥ सोमयाजी ॥ सोमेनेष्टवानिति सोमयाजी ॥ अग्निष्टोमेन इष्ट
वान् इति अग्निष्टोमयाजी ॥ दृशेः क्वनिप् ॥ कर्मण्युपपदे भूतार्थे दृशेः नाम दृशिर् धातोः
क्वनिप् ॥ दृशिर् प्रेक्षणे ॥ पारं दृष्टवान् इति विग्रहे दृश धातोः क्वनिप् ॥ पारं दृश्वन् ॥ उपप 6

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

दमतिङ् ॥ अनेन समासः ॥ सुपो धातुप्राति० ॥ अनेन सुपस्य लुक् ॥ पारदृश्वन् ॥ सुप्रत्यय सुपस्य । सुलोपः = ९
हलङ्याब्भ्यो० । अनेन लुक् ॥ सर्वनामस्थाने चासं० । अनेन उपधादीर्घः ॥ नलोप प्रातिप
दिकांतस्य ॥ अनेन नस्य लोपः ॥ पारदृश्वा ॥ पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वा ॥ राजनि युधिकृञः ॥
राजन् कर्मण्युपपदे युधि कृञ्भ्यां भूते र्थे क्वनिप् स्यात् ॥ युधि रन्तर्भावित ण्यर्थः ॥ राजानं योधित
वान् इति विग्रहे । युध संप्रहारे ॥ युध धातोः क्वनिप् ॥ राजानं युध् क्वनिप् ॥ उपपदमतिङ् ॥
अनेन समासः ॥ सुपो धातु० ॥ अनेन सुपस्य लुक् ॥ राजयुध्वन् ॥ सुलोपः । उपधादीर्घः ॥
नलोपः ॥ राजयुध्वा ॥ राजानं योधितवानिति राजयुध्वा ॥ डुकृञ् करणे ॥ राजानं
कृतवानिति विग्रहे । कृञ् धातोः क्वनिप् । राजानं कृ वन् ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्
॥ राजानं कृत्वन् ॥ उपपदमतिङ् अनेन समासः ॥ सुपो धातु० । राजकृत्वन् । उ
पधादीर्घः । नलोपः ॥ राजकृत्वा ॥ राजानं कृतवानिति राजकृत्वा ॥ येषु धकारं
तर्भावित नाम मध्ये णिअर्थः । णिका अर्थ जाणना ॥ अर्थात् ॥ हेतुमति च ॥
अनेन सूत्रे णिजः णिच् विधीयते तद्वत् अर्थ जाणना ॥ अर्थात् प्रेरकमें युध
धातु का अर्थ जाणना ॥ अर्थात् जो युद्ध करावे तिस कों राजयुध्वा कहते हैं ॥
॥ सहे च ॥ सह इत्युपपदे सति युधि कृञ्भ्यां भूते क्वनिप् स्यात् ॥ सहयुध् क्वनिप् ॥ सहयुध
वन् ॥ सहयुध्वन् । सुप्रत्यय । हलङ्याब्भ्यो अनेन लोपः । उपधादीर्घः । नलोपः । स
हयुध्वा ॥ सहयोधितवान् इति सहयुध्वा ॥ एवं सहकृत्वा ॥ अत्र ह्रस्वस्य पिति कृ

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

यमुद्दिश्य आगमो विहितास्तत् कृतिभूतः तद्ग्रहणेन ... =२

न क्त्वा सेट् ॥ सेट् क्त्वा किन्न स्यात् ॥ शीङ् स्वप्ने ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा प्रत्ययः ॥ शी क्त्वा शीत्वा इति जातं ॥ आर्धधातु
कस्येड्वलादे ॥ अनेन इट् ॥ शी इ त्वा इति जातं ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ अनेन गुणः ॥ एचोऽयवायावः ॥ अयादेशः ॥
शयित्वा ॥ अत्र क्ङिति चेति गुणनिषेधः तस्मात् न क्त्वा सेट् इति सूत्रं ॥ सेट् किम् ॥ कृत्वा ॥ अत्र तु गुणः न भवति कुतः ॥
क्त्वाप्रत्ययस्य कित्वात् ॥ कृधातोः अनिट्त्वात् इट् न ॥ ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः वृङ्वृ
१ ञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहिताः स्मृताः ॥ अजन्तेषु धातुषु मध्ये एताः धातवः सेट् ॥ अन्ये निहिताः नाम अनि
7 टः इत्यर्थः ॥ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ उश्च इश्च वि ॥ विउपधा यस्य सः व्युपधः तस्मात् व्युपधात् ॥ इव
र्णोपधाद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ द्युत दीप्तौ ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ आर्धधातु
कस्येड्वलादे ॥ अनेन इट् ॥ यस्मिन् पक्षे कित् संज्ञा । तत्र । द्युतित्वा ॥ और यस्मिन् पक्षे कित्संज्ञा न भवति
॥ तस्मिन् पक्षे पुगन्तलघूपधस्येति गुणः ॥ द्योतित्वा ॥ इति ॥ द्युतित्वा वा द्योतित्वा व्रजति ॥ एवं लिख अक्षर
विन्यासे ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ पक्षे आर्धधातुकस्येड्वलादे ॥ अनेन इट् ॥ पक्षे पुगन्तलघूपधस्येति गुणः ॥
लिखित्वा वा लेखित्वा व्रजति ॥ एवं वृतु वर्तने ॥ अस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादे ॥ अने
न इट् ॥ पुगन्तेति गुणः ॥ वर्तित्वा ॥ रलः किम् ॥ सेवित्वा ॥ षिवु तन्तुसंताने ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ धात्वा
देः षः सः ॥ सिव् त्वा इति जातं ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ अनेन इट् ॥ पुगन्तलघूपधस्य गुण इति गुणः ॥
सेवित्वा ॥ इति ॥ अत्र वकारः रलप्रत्याहारान्तर्गतो न ॥ तस्मात् रलन्त्य वर्णः न ... स्यात् अस्मात् कित्संज्ञा विकल्पेन
न स्यात् ॥ तस्मात् किं सिद्धं ॥ कित्संज्ञा न स्यात् ॥ इति सिद्धं ॥ अस्मात् नित्यगुणः ॥ सेवित्वा ॥ एवं
स्यात् । ननु सिवित्वा इति प्रयोगः ॥ उदितो वा ॥ उदितः परस्य क्त्वो इड्वा स्यात् ॥ शमु उपशमे ॥ उप
शमनं शान्तिः ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादे ॥ अनेन पक्षे इट् ॥ यस्मिन् पक्षे इट् भवति ॥
तस्मिन् पक्षे शमित्वा ॥ इति ॥ यस्मिन् पक्षे इट् न भवति तस्मिन् पक्षे ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ अने
न दीर्घः ॥ नश्चापदान्तस्य झलि ॥ मस्य अनुस्वारः ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ शान्त्वा ॥ इति ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

एवं दिवु क्रीडा विजगीषादि०॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ दिव् त्वा ॥ उदितो वा ॥ अनेन पक्षे इट् ॥ पुगंत लघूपधस्य च ॥ अनेन गुणः
देवित्वा ॥ इति । यस्मिन् पक्षे इट् न भवति तस्मिन् पक्षे तु दिव् त्वा । अत्र वा च स्यायां ॥ छ्वोः शूड् अनुनासिके च ॥ अनेन वस्य ऊ
ठ् ॥ इको यणचि ॥ अनेन यणादेशः ॥ द्यूत्वा ॥ इति ॥ अत्र क्त्वा कुण निषेधः ॥ डु धाञ् धारण पोषणयोः ॥ ० अस्मात्
पूर्वकाले क्त्वा ॥ धा त्वा इति जाते ॥ दधातेर्हिः ॥ अनेन धा इत्यस्य स्थाने हि आदेशः ॥ हित्वा ॥ इति ॥ जहातेश्च ॥ ओहा
क् त्यागे ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ हा त्वा ॥ इति जाते ॥ जहातेश्च ॥ अनेन हा इत्यस्य स्थाने हि आदेशः ॥ हित्वा ॥ इति सिद्धं ॥
एवं ओहाङ् गतौ ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ हात्वा इति सिद्धं ॥ हाङ् तु हात्वा ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥
अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यवादेशः स्यात् ॥ प्र इत्यव्ययं । कृ धातोः तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ प्रकृत्वा इति जा
ते ॥ अत्र पूर्वसूत्रेण क्त्वा इत्यस्य स्थाने ल्यप् आदेशः ॥ प्रकृय इति जाते ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ अनेन तुक् आ
गमः ॥ प्रकृत् य ॥ प्रकृत्य इति सिद्धं ॥ अनञ् किम् ॥ सूत्रे अनञ् ग्रहणं किमर्थं ॥ यदा अनञ् ग्रहणं न स्यात् तदा
अकृत्वा इत्यत्र ल्यवादेशः स्यात् अकृत्य एवं स्यात् न तु अकृत्वा ॥ इति । सिद्धांते तु अकृत्वा इति प्रयोगो भवति ॥
अत्र नञ्समासः ॥ न कृत्वा अकृत्वा ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये पूर्वविषये नाम पूर्वकाले विद्यमा
नाद्धातोः णमुल् प्रत्ययः स्यात् क्त्वा च ॥ आभीक्ष्ण्यं पौनः पुन्यं ॥ स्मृ चिंतायाम् ॥ तस्मात् पूर्वकाले णमुल् ॥ चुटू
ग्र = अनेन णकारे इत्संज्ञा ॥ स्मृ अम् इति जाते ॥ अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ स्मारम् ॥ कृन्मेजन्तः ॥ त्वोसुन् तिदिकंसंज्ञा
ह्य प्रत्ययं ॥ कृन्मेजंत ॥ अनेन शास्त्रेण अव्ययसंज्ञा ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ अनेन सुपस्य लुक् ॥ स्मारम् इति जाते ॥ नि
त्यवीप्सयोः ॥ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् ॥ याम् भिन्नौ वीप्सा तस्यां वीप्सायां ॥ वीप्सा तु
एकत्ववाचक शब्दः सूत्रे वीप्सयोः इति सप्तमी द्विवचनं कथं ॥ अस्मात् किं सिद्धं आभीक्ष्ण्या नुरत्यर्थं वीप्सयोः
इति ॥ अनेन स्मारम् इति पदस्य द्वित्वं ॥ स्मारम् स्मारम् भिति ॥ देवदत्तः स्मारम् स्मारम् नमति शिवम् ॥
एवं स्मृ चिंतायां ॥ तस्मात् आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ अनेन क्त्वा प्रत्ययः ॥ स्मृत्वा स्मृत्वा इति ॥ पा पाने ॥
अस्मात् पूर्वकाले णमुल् ॥ आतो युक् चिण्कृतोः ॥ अनेन युगागमः ॥ पायम् पायम् भिति ॥ भुज पालना
ऽभ्यवहारयोः ॥ ऽभ्यवहारं भक्षणं ॥ तस्मात् पूर्वकाले णमुल् ॥ पुगंत लघूपधस्येति गुणः ॥ भोजम् भोजम् भिति ॥
क्ष्मा वेले ॥ तस्मात् पूर्वकाले णमुल् ॥ अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ आवादेशः ॥ श्रावं श्रावं द्वित्वम् श्रावम्
© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

नितुक् ॥ अनेन नलुक् ॥ सहकृत्वा ॥ सहकृतवान् इति सहकृत्वा ॥ सप्तम्यां जनेर्डः ॥ सप्तम्यन्ते
८ उपपदे सति जन धातोर्डः प्रत्ययः स्यात् ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ तत्पुरुषसमासे कृदंते उत्त
४ र पदे सति सप्तम्या व लुक् हल म लुक् स्यात् ॥ तत्पुरुषसमासविषे कृदंत उत्तर पद होसंतें स
प्तमी का बहुलता नाम विकल्प कर के अलुक् हो ॥ जे निशा दुर्भावे ॥ प्रादुर्भवनं प्रादुर्भावः त
स्मिन् प्रादुर्भावे ॥ प्रादुर्भावनाम उत्पत्तिः ॥ जनि में जो इकार है सो इद् निवेध वो के वास्ते है ॥ केनस
र्वी दितोः निष्ठायां ॥ अयते रीदितश्च ई निष्ठायां इ ए न स्यात् ॥ अनेनसूत्रेण इड् निषेधः ॥ सर
सि इति सप्तम्यंते उपपदे जन् धातोर्डः ॥ सरसि जन् ड ॥ सरसि जन् अ ॥ उपपदमतिङ् ॥
अनेन समासः । समासत्वात् सुपो लुक् ॥ सरस् जन् अ ॥ डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् अभस्यापि टेर्लोपः ॥
सरस्जन् अ । सरस् ज ॥ ससजुषोरुः । हशि च । आद्गुणः ॥ सुपेत्यत्यय ॥ अतोम् ॥ सरोजम्
॥ यस्मिन् पदे सप्तम्या अलुक् । तस्मिन् पदे । सरसि जन् अ ॥ अभस्यापि टेर्लोपः ॥ सरसि
जम् ॥ अतोम् ॥ सरसिजम् ॥ टेः ॥ डितिभस्य टेर्लोपः ॥ इस सूत्र कर के भसंज्ञक टी का लोप
होता है ॥ इसी वास्ते लिखा है कि डित्सामर्थ्यात् अभस्यापि टेर्लोपः ॥ सरसि जायते इति सरसि
जं ॥ सरोजं वा ॥ उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ उपसर्गे उपपदे सति संज्ञायां गम्यमानायां जन् धातोर्डः
प्रत्ययः स्यात् ॥ प्रजन् ड ॥ प्रजन् अ ॥ अभस्यापि टेर्लोपः ॥ प्रज ॥ अजाद्यतष्टाप् ॥ अनेन टा
प् ॥ प्रज आ ॥ अकः सवर्णे दीर्घः । अनेन दीर्घः ॥ प्रजा ॥ प्रकर्षेण जायते इति प्रजा ॥ प्रजा स्यात् संततौ जने ॥ ८
इत्यमरः ॥

८

देवदत्तः स्मृत्वा स्मृत्वा पायम् पायम् भोजम् भोजम् श्रावम् श्रावम् नमति शिवम् ॥ आभीक्ष्ण्ये तिङन्ते प्रत्ययसंज्ञे णमुल्
दन्तेषु ॥ लिङ् लोट् उदाहरहे णमाह ॥ पाचं पाचं ... पचति पचति नमति शिवम् ॥ अन्यथैवंकथमि
त्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ एषूपपदेषु कृञो
४ णमुल् स्यात् ॥ सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य स
सिद्धाप्रयोगः ॥ एवंभूतश्चेत् कृ
ञोऽनर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्य — तस्मात्पूर्वकाले —
र्थः ॥ अप्रयोगस्य न ई प्रयोगानर्ह ॥ अन्यथा पूर्वककृधातोः णमुल्प्रत्ययः ॥ अन्यथा
कारम् इति जातं ॥ अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ अन्यथाकारम् ॥ अन्येन प्रकारेण इत्य
र्थः अन्यथा ॥ एवंकारम् भुङ्क्ते ॥ कथङ्कारम् भुङ्क्ते ॥ केन प्रकारेण इत्यर्थः ॥ इत्थंकारं
भुङ्क्ते ॥ अनेन प्रकारेण इति इत्थं ॥ सिद्धेति किम् ॥ एवं सिद्ध ... किमर्थं प
शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥ अत्र तु कृधातोः सार्थत्वात् णमुल् न स्यात् किंतु
पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययः ॥ अत्र शिरःशब्दस्य न ... सके प्रवृत्तिरस्ति ॥ शिरोऽन्य
था कृत्वा पुनः भुङ्क्ते ॥ इति कृदन्तप्रक्रिया
सोदाहरणसमाप्ताः ॥ शुभमस्तु ॥ श्री शारदायै नमः ॥ शुभम् ॥ शुभम् ॥

८७ ४८

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

लघुकौमुदीकार
कसमासटीका प. ५ श्लो. २९२

॥ अथ कारकं ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ प्रातिपदिकस्यार्थः प्रातिपदिकार्थः ॥ प्रातिपदिकार्थश्च लिंगं च
परिमाणं च वचनं च तानि प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनानि ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनान्येव मात्रं इति प्रातिपदिकार्थलि
गपरिमाणवचनमात्रं । तस्मिन प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे ॥ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणपदं प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ इति ॥
नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते सति यस्यार्थस्य नियमेन भानं भवति स प्रातिपदिकार्थः ॥
मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे लिंगमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् ॥
प्रातिपदिकार्थमात्रे उदाहरणमाह ॥ उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानम् ॥ लिङ्गमात्रे उदाहरणमाह ॥ तटः तटी ।
तट शब्दस्त्रिलिंगी => तटम् । परिमाणमात्रे उदाहरणमाह ॥ द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः ॥ वचनं
संख्या ॥ एकः द्वौ बहवः ॥ इहोक्तार्थत्वात् विभक्तेरप्राप्तौ वचनं ॥ उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनाप्रयोगप्राप्तौ
॥ प्रातिपदिकप्रतिपादितसंख्यांतराभावाच्च ॥ अनन्वितार्थिकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादिकविभक्ति
प्रयोगस्यान्याय्यत्वात् नञादिशब्देभ्यः सर्वविभक्तिरिति भावः ॥ संबोधने च ॥ संबोधनाधिक्ये प्रथमा स्यात् ॥
अत्रेन ईप्सितं इति ईप्सिततमं = हेराम ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्तुरिति तृतीयार्थे षष्ठी ॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्या = अत्रेन इष्टं इति इष्टतमं =
त् ॥ कर्त्ताने क्रियाकर्के जो अत्येंकर्के इष्टतम ॥ अर्थात् वांछित हो कारक होया होया कर्मसंज्ञक हो ॥ कर्तुः
किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति ॥ कर्मणः ईप्सिता माषा न तु कर्तुः ॥ तमपग्रहणं किम् ॥ पयसा ओदनं भुङ्क्ते ॥
अधिशीङ्स्थासां कर्म । इति सूत्रात्कर्मेत्यनुवृत्तौ कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थं । अन्यथा गेहं प्रविशति
इत्यत्रैव स्यात् ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥ कर्मणि द्वितीया चेदनुक्ते एव । उक्ते तु प्रातिप
दिकार्थमात्रे प्रथमैव ॥ हरिं भजति ॥ देवदत्ताभिन्नैककर्तृक वर्तमानकालिक हरिकर्मक भजनानुकूलो व्यापारः ॥
अभिहिते तु कर्मणि प्रथमा ॥ हरिः सेव्यते ॥ देवदत्तेन हरिः सेव्यते ॥ देवदत्तने हरि सेविदा हे ॥ लक्ष्म्या
सेवितः ॥ हरि जो है सो लक्ष्मीने सेवीदा होया ॥ सेवितः ॥ षेवृ सेवने ॥ क्तप्रत्ययः भूतार्थे ॥ सार्वधातुके त्ति इट् ॥
सेवितः । इति ॥ अकथितं च ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ दुह्याच्पच्दण्ड
अपादानादि विशेषैकार्थः तत्तद्रूपेण
भासमानत्वार्थः ॥ =३

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

का॰
१

रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषां मूरु कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृषवहाम् ॥ [illegible]
दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते मदेवाकथितं कर्मेति
परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ कर्मयुक् इति ॥ कर्मणा क्रियया युज्यते संबध्यते इति कर्म
युक् ॥ कर्म क्रिया तस्या त्त्वे इत्यमरः ॥ तथा च ॥ कर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकं
अपादानादिविशेषैरकथितं कर्मसंज्ञं भवतीत्यर्थः ॥ कारकमिति ॥ क्रियाजनकं क्रियान्वितं वेत्यर्थः ॥
तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कर्मत्वं ॥ दुह प्रपूरणे ॥ गां दोग्धि पयः । गोः सका
शात् देवदत्तः पयः दोग्धि ॥ देवदत्तो गोः पयः प्रपूरणं करोति अर्थात्तद्दोग्धा ॥ कस्मात् गोः सका
शात् ॥ किंसंबंधी गोसं ॥ अत्र अपादानस्य कर्मसंज्ञा ॥ बलिं याचते वसुधाम् ॥ याच् याचने ॥ देवदत्तः
वसुधां याचते । कस्मात् बलेः सकाशात् ॥ तण्डुलानोदनं पचति ॥ डुपचष् पाके ॥ देवदत्तः ओदनं प
चति । कैः तण्डुलैः ॥ तण्डुलाः करणं ॥ अत्र करणस्य कर्मसंज्ञा ॥ गर्गान् शतं दण्डयति ॥ दण्ड दण्डने ॥ देवद
त्तः शतं दण्डयति । केभ्यः गर्गेभ्यः । गर्गाणां क्रियां सं ॥ अपादानस्य कर्मसंज्ञा अत्र ॥ व्रजमवरुणद्धि गाम् ॥ रुधि
र् आवरणे ॥ देवदत्तः गाम् अवरुणद्धि ॥ कस्मिन् व्रजे ॥ व्रजविषये गोः ॥ अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा अत्र ॥ मा
णवकं पन्थानं पृच्छति ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायां ॥ देवदत्तः पन्थानं पृच्छति ॥ कस्मै ॥ माणवकाय ॥ वीरो मनुष्ये दत्ताई ॥
संप्रदानस्य कर्मसंज्ञा अत्र ॥ वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ चिञ् चयने ॥ देवदत्तः फलानि अवचिनोति ॥ कस्मात् वृक्षात् ॥
देवदत्तः फलानि इकठे याकरता है वृक्षसें ॥ माणवकं धर्मं ब्रूते ॥ देवदत्तः धर्मं ब्रूते ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ कस्मै
माणवकाय ॥ अथवा ॥ देवदत्तः धर्मं शास्ति । कस्मै माणवकाय ॥ शासु अनुशिष्टौ ॥ शिक्षा ॥ शतं जयति दे
वदत्तम् ॥ जि जये ॥ यज्ञदत्तः शतं जयति ॥ कस्मात् देवदत्तात् ॥ सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति ॥ मन्थ वि
लोडने ॥ देवदत्तः क्षीरनिधिं मथ्नाति ॥ कस्यै सुधायै ॥ सुधा अमृतं ॥ देवदत्तं शतं मुष्णाति ॥ मुष स्ते
ये ॥ यज्ञदत्तः शतं मुष्णाति । कस्मात् देवदत्तात् ॥ ग्राममजां नयति ॥ णीञ् प्रापणे ॥ देवदत्तः अजां नयति । क
स्मिन् ग्रामे ॥ अथवा । हृञ् हरणे ॥ देवदत्तः अजां हरति कस्मिन् ग्रामे ॥ वा । कृष विलेखने ॥ देवदत्तः
अजां कर्षति । कस्मिन् ग्रामे ॥ ग्रामविषये ॥ यम
पवादको विभक्त्यर्थं गमयति ॥

प्राप्तः प्रापणं तस्मिन्
प्रापणे ॥ ३

शि॰ वृ॰
२

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

॥ लघुपरिभाषाए ॥ ...

अर्थाभिधत्ते यसंज्ञा ॥ अर्थेन नित्यं धनं यस्या सा अर्थाभिधत्ते धना इयं संज्ञा ॥ अर्थात् एतदर्थक और वी धातु द्विकर्मक जाएने ॥ माने किम् ॥
अहमयी दमयंचोद्यं चोद्ये इति तद्राजसूत्रे भाष्ये प्रसिद्धि वशीयस्य चुदेर द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ॥ चुद संचोदने । संचोदनं प्रेरणं ॥
अहं इदं चोद्ये कस्मै अचोद्याय ॥ मैं इसनू प्रेरणा करदा हों किसके वास्ते जो अचोद्याय अर्थात् जो नाहिं प्रेरणा के रसकदा है उसदे वास्ते ॥
बलिं भिक्षते वसुधाम् ॥ भिक्ष भिक्षायां लाभे अलाभे च ॥ देवदत्तः वसुधां भिक्षते कस्मात् बलेः सकाशात् ॥ माणवकं धर्मं भाष
स=५ ते ॥ देवदत्तः धर्मं भाषते ॥ कस्मै माणवकाय ॥ भाषु दीप्तौ ॥ माणवकं धर्मं अभिधत्ते ॥ वा । माणवकं धर्मं वक्ति । इत्या
दि ॥ अकर्मक धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ कुरून् स्वपिति ॥ ञिष्वप् शये ॥ कु
रुषु स्वपिति इति ॥ मासमास्ते ॥ आस उपवेशने ॥ सो मासेषु आस्ते इति ॥ गोदोहमास्ते ॥ गोदोहने काल भर स्थित होता है ॥
इति भावे उदाहरण ॥ अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा अत्र ॥ क्रोशमास्ते ॥ अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा अत्र ॥ क्रोशेषु आस्ते ॥ इति ॥ का
रकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ इति कर्तृसंज्ञा ॥ साधकतमं करणम् ॥ अतिशयेन साधकं इति साधकतमं ॥
क्रिया सिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ क्रियासिद्धि विषे प्रकृष्ट जो उपकारक ओ हो करणसंज्ञक हो ॥ यद्व्या
पारात् व्यवधानेन क्रिया निष्पत्तिः तत्प्रकृष्टं ॥ अत्र क्रियाशब्दः फलपरः ॥ फलसिद्धि विषे इत्यर्थः ॥ सूत्रे तमप् ग्रहणं
तु किम् ॥ गङ्गायां घोषः ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ रामेण बाणेन हतो वाली ॥ रामः
वालिं अवधीत् । रामेण वाली अवधि । अवधीति हतः वालि रामेण ॥ कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ दानस्य कर्मणा य
मभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ दानार्थक जो क्रिया तिस क्रिया का जो कर्म तिसकर्के यं अभिप्रैति नाम वांछति ॥ जिसनू
वांछा करे । स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ सो सम्प्रदान संज्ञक हो ॥ चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् ॥ विप्राय गां ददाति ॥
नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधालं वषड्योगाच्च ॥ एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् ॥ हरये नमः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा ॥ पितृ
भ्यः स्वधा ॥ स्वाहा हविर्दाने । स्वधा पितृदाने ॥ अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥ पर्याप्ति अर्थो यस्य तत् पर्याप्त्यर्थम् ॥
अलं ॥ भूषण पर्याप्ति निषेधेषु ॥ तेन दैत्येभ्यो हरिरलम् ॥ प्रभुः इत्यर्थः । प्रभुः । समर्थः । शक्तः ॥ इत्यादि ॥ स्वस्त्यभि
वृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनं च दानं ॥ पुनर्ग्रहणे तु रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येव स्यात् ॥ स्वत्वो भावः स्वत्वम् ॥ उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिः बलीयसी ॥ पदमाश्रित्य या उत्पद्यते सा उपपदविभक्तिः ॥ क्रियामाश्रित्योत्पन्ना या विभक्तिः सा कार
कविभक्तिः ॥ उपपदविभक्ति से कारकविभक्ति जो है सो बलवान होती है ॥ तेन ॥ नमस्करोति देवान् ॥ इत्यत्र न चतु
र्थी ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ अपायो विश्लेषः । तस्मिन्साध्ये यद्ध्रुवं अवधिभूतं कारकं मर्यादा अपादानसंज्ञं स्यात् ॥ विश्ले

दुधाञ् धारण पोषणयोः ॥ अभिधत्ते इति

कारकेइत्यस्य ... [illegible] ... साधकतमं ... स्वतन्त्र: कर्ता ... संज्ञा: ॥ ... सुखेन ... संप्रत्यय: ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

वश्लेषनामद्विभागसाध्य द्वितियंजो ध्रुव । केर ध्रुवके सादिकि अवधिभूत नाम अवधिके होएवाला जो हो कारक होयेया अपादानसंज्ञक हो ॥ अपादाने पंचमी ॥ अपादाने पंचमी स्यात् ॥ ग्रामादायाति ॥ या प्रापणे ॥ प्रापण भिह गति ॥ धावतो ऽश्वात्पततीति इत्यादि ॥ षष्ठी शेषे ॥ उक्तादन्यः शेषः ॥ कारक प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः । शेष तत्र षष्ठी स्यात् ॥ कारक प्रातिपदिकार्थसे व्यतिरिक्त नाम रहित जो स्वस्वामिभावादि संबन्ध सो कहिये शेषः ॥ तत्र नाम के पस्सिंद्विषं षष्ठी विभक्ति हो ॥ राज्ञः पुरुषः ॥ राज निरूपित सेवकत्व रूप संबन्धवान् पुरुषः ॥ इति बोधः ॥ राज्ञः सेव्यत्व विवक्षायां । पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव ॥ तत्र च ॥ पुरुष निरूपित सेव्यत्व सम्बन्धवान् राजा । इति बोधः ॥ कर्म्मादीनामपि सम्बन्धमात्र विवक्षायां षष्ठ्येव ॥ शातद्भितम् ॥ कर्त्तरि षष्ठी अत्र ॥ के सखि हि गतं ॥ सत् पुरुष संबन्धि गमनं इत्यर्थः ॥ सर्पिषो जानीते ॥ करणे षष्ठी अत्र ॥ मातुः स्मरति ॥ कर्मणि षष्ठी अत्र ॥ एधोदकस्योपस्कुरुते ॥ कर्मणि षष्ठि अत्र ॥ गुणाधानं करोति इत्यर्थः ॥ भजे शम्भोश्चरणयोः ॥ कर्मणि षष्ठि अत्र ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २।३।६५ ॥ कृद्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् ॥ कृष्णस्य कृतिः ॥ कर्त्तरि षष्ठि अत्र ॥ जगतः कर्त्ता कृष्णः ॥ कर्मणि षष्ठि अत्र ॥ कृति किम् ॥ सूत्रे कृत ग्रहणं किम् ॥ कृतग्रहणे नोचेत्तदा तिङन्ते स्यात् ॥ तिङन्त विषें हो ॥ न द्विच ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतनाम् ॥ एषां योगे षष्ठी न स्यात् ॥ लादेश । उः प्रत्ययः । उकः प्रत्ययः । अव्यय । और निष्ठासंज्ञक प्रत्ययः ॥ खलर्थक प्रत्ययः ॥ तृन् प्रत्याहारः ॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । इत्यारभ्य । तृन् । धातोः तृन् स्यात् ॥ तृन् के नकार पर्यन्त तृन् प्रत्याहार जाणना ॥ इन्होंके योगमें षष्ठी न हो ॥ पुनः सूत्रे कृति किं ॥ तद्धिते मा भूत् ॥ कृत पूर्वी कटम् ॥ इत्यादि प्रयोगे मा भूत् ॥ आधारोऽधिकरणम् ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठ क्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात् ॥ कर्तृ द्वारा वा कर्मद्वारा तन्निष्ठ नाम ॥ तदेतत् युक्त जो क्रिया तिसका जो आधार कर्ता सो हो कारक होयेया अधिकरणसंज्ञक हो ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ अधिकरणे सप्तमी स्यात् ॥ चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः ॥ चकारसें दूरार्थ और अन्तिकें समीपार्थे सप्तमी स्यात् ॥ औपश्लेषिको ॥ वैषयिको ऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा ॥ उपसमीपे श्लेषः संबंधः ~~औपश्लेषिक~~ ॥ उपश्लेषः तत्र कृतमौपश्लेषिकम् । एकदेशावच्छेदेन श्लेषस्य समीप मुपश्लेषं तत्र कृतमौपश्लेषिक मितिवा ॥ तदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकम् ॥ सर्वत्राधिकरण व्याप्तिमान् । अधिकरण सप्तम्यर्थः ॥ तत्रौपश्लेषिके कर्तृद्वारा धारे कटे आस्ते इति । कर्मद्वारे स्थाल्यां पचतीति ॥ वैषयिके मोक्षे इच्छास्ति ॥ अभिव्यापके । सर्वस्मिन्नात्मास्ति ॥ वनस्य दूरे वा । वनस्य अन्तिके । देवदत्तः वस

द्वि० व० २

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

अथ समासः प्रारभ्यते ॥ समासः पंचधा कथ्यते ॥ पांचप्रकारका समास कथन करिदा है ॥ तत्र समसनं समासः । तत्र नाम पदों का ते सुपं च धा समासे सुप धोगु सम सन जो होवे सो समास होता है ॥ अनेकानां पदानां एकी भवनं समासः ॥ स च विशेष संज्ञा विनिर्मुक्तः ॥ विशेष संज्ञाभिः विनिर्मुक्तः विशेष संज्ञा विनिर्मुक्तः ॥ स च नाम सो जो समास है सो विशेष संज्ञा करके विनिर्मुक्त होवे सो ॥ केवल समास होता है ॥ विशेष संज्ञा करके अव्ययी भावादि जो चार समासों की संज्ञा हैं उन्हों कर के विनिर्मुक्त अर्थात रहित होवे । सो केवल समास होता है ॥ इति प्रथम समास लक्षणं ॥ प्रायेण पूर्व पदार्थ प्रधानोऽव्ययी भावो द्वितीयः ॥ पूर्वं च तत्पदं पूर्व पदं । पूर्व पदस्य अर्थः पूर्व पदार्थः । पूर्व पदार्थ प्रधानो यस्मिन् स पूर्व पदार्थ प्रधानः । पूर्व पदार्थ प्रधानो ऽयं समासः अव्ययी भाव कथ्यते ॥ प्रायक करके नाम अर्थात् करके पूर्व पद का अर्थ होवे प्रधान जिस विषे । सो अव्ययी भाव समास होता है ॥ इति द्वितीय समासस्य लक्षणं ॥ प्रायेणोत्तर पदार्थ प्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः ॥ उत्तरं च तत्पदं उत्तर पदं उत्तर पदस्य अर्थः उत्तर पदार्थः उत्तर पदार्थ प्रधानो यस्मिन् स उत्तर पदार्थः ॥ उत्तर पदार्थ प्रधानः समासः तत्पुरुषः स तृतीय समासः ॥ अर्थात् करके उत्तर पद का अर्थ होवे प्रधान जिस विषे ॥ सो तत्पुरुष समास होता है ॥ इति तृतीय समासस्य लक्षणं ॥ तत्पुरुष भेदः कर्मधारयः ॥ कर्मधारय भेदो द्विगुः ॥ प्रायेणान्य पदार्थ प्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः ॥ अन्यं च तत्पदं अन्य पदं ॥ इत्यादि पूर्ववत् । अन्य पद का अर्थ होवे प्रधान जिस विषे सो बहुव्रीहि समास होता है ॥ इति चतुर्थ समासस्य लक्षणं ॥ प्रायेणोभय पदार्थ प्रधानो द्वंद्वः पंचमः ॥ उभयं च तत्पदं उभय पदं । इत्यादि पूर्ववत् ॥ उभय पदों का अर्थ होवे प्रधान जिस विषे । सो द्वंद्व समास होता है ॥ इति पंचम समासस्य लक्षणं ॥ समर्थः पदविधिः ॥ पद सम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥ समर्थः संसृष्टार्थः संगतार्थ इति यावत् । सामर्थ्यं च द्विविधम् । व्यपेक्षा लक्षणमेकार्थी भावश्च ॥ तत्र स्वार्थ पर्यवसायि पदानामाकांक्षादि वशाद्यः परस्पर सम्बन्धः सा व्यपेक्षा ॥ राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्याकांक्षायां योग्यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञो ऽश्वो धनस्य त्यादि न्त्वौतु नैव समस्तानामेकार्थी भावात् ॥ एकार्थी भावश्च विशेष्य विशेषण भावापन्नार्थ बोधकत्वम् ॥ तथा राजपुरुषादि शब्देन विशिष्टैकार्थ बोधकत्वा न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषण तया वर्ष्यस्य च नाम्ना सम्बन्धिता राजादीनाम् । न नितान्त्वयाश्च नित्यकांक्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया । पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् ॥ देवदत्तस्य गुरुकुलम् इत्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूत कुलादिनैवान्वयः ॥ सम्बन्ध शब्दस्य गुरु दारकः एव पक्षार्थः ॥ यथोक्तं हरिणा ॥ समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ॥ संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह इति ॥ एवं विशेषणानां च नित्य तत्सापेक्षत्वा विशेषणं न प्रयुज्यते । इति वक्तव्यमिति सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय अगुरुकुल पुत्रादीनां वक्तव्यमित्यनेन गुरुकुल गुरुपुत्रादीनां विशेषणेऽपि पृथक् प्रयोगाय न त्रा पष्ठी समासः कृतः ॥ ॥ पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिः इति वचन विशेषस्य स्याद्विवक्षितत्वं द्योतयन्नाह ॥ पद सम्बन्धीति ॥ तत्र पदे इति किम् । वर्णाश्रये कर्त्तव्ये ऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि अनय आनमित्यत्र दध्यानय इति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणिति ॥ तत्र पद इति किम् । दिकं भवत्येव ॥ सूत्रे समर्थ पदं लाक्षणिकमिति द्योतयन्नाह ॥ समर्थाश्रित इति । समर्थ इति किं । पश्य कृष्णं श्रितो रामम् इत्यादौ समासो माभूत् । ॥ वर्द्धं कृष्णस्य अपत्यं देवदत्तस्य इत्यादौ च माभूत । कष्ण शब्दाद्पत्यार्थक सृष्टितः ॥ इयं च परिभाषा ॥ समासकृत्तद्धितादि वृत्तिमार्गे प्रवर्त्तते इति बोध्यम् ॥ अर्थात् पद सम्बन्धि जो विधि सो समर्थ के आश्रित जाणनी ॥ प्राक्कडारात्समासः ॥ कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥ कडाराः कर्मधारये इति सूत्र से प्राक् नाम पूर्व २ समास एह अधिकार करीदा है ॥ प्राक् कडारादिति सूत्रे प्राक् पद मावर्तनीयं तेन पूर्वं समास संज्ञा ततो ऽवान्तर समास संज्ञा भवतीत्यर्थः एवं चाव्ययी भावादेः समावेश इति भावः ॥ अनेक पदानामेकी भवनं समास इति निष्कृष्टार्थः ॥ ॥ सह सुपा ॥ सुप सुपा सह वा समस्यते ॥ समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक् ॥ परार्थाभिधानं वृत्तिः ॥ कृत्तद्धित समासैकशेष सनाद्यन्त धातु रूपा पञ्च वृत्तयः ॥ वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः ॥ स च लौकिकोऽलौ

परार्थेति । वत्यरा यौत्र भावेन परपदार्थान्तर्भावेन वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः सोऽभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् इतरार्थान्वितस्वार्थ बोधको वृत्ति साधनमित्यर्थः । एवं च व्यतिरिक्त शक्ति स्वीकारात् समुदाये शक्ति त्वाद्यपात्तत्वा वृत्तित्व व्यवहार औपचारिकः ॥ = ॥

वृत्तिका जो अर्थ तिसके अवबोधक करणे वाला जो वाक्य सो कहिये विग्रहः ॥ अवबोधकं ज्ञानं = ॥

परनिष्ठत्वात्साधुर्लौकिकः प्रयोगानर्हो ऽसाधुरलौकिकः यथा राज्ञः पुरुषः ॥ राजन् अस् पुरुष सु इति अविविग्रहो नित्य समासः ॥ = ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

(शीघ्रबोध २०॥) अथ अव्ययीभावः ॥ अव्ययीभावः २।१।५ ॥ लक्षणं किम् ॥ तत्राव्ययमव्ययं भवतीति ॥ भवतेः कर्त्तरि ण्वुल् ॥ इदम् सूत्रं संज्ञार्थं अधिकारार्थं च ॥ अधिका
स· ३ रोऽयं प्राक् तत्पुरुषात् ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवच
नेषु ॥ २।१।६ ॥ विभक्तिश्च समीपं च समृद्धिश्च व्यृद्धिश्च अर्थाभावश्च अत्ययश्च असंप्रतिश्च शब्दप्रादुर्भावश्च पश्चाच्च यथा च आनुपूर्व्यं च यौगपद्यं च सादृश्यं च संपत्तिश्च
विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते ॥ विभक्त्यर्थादिकों के विषें वर्त्तमान जो अव्यय सो सुबन्त करके साथ नित्य समास साकल्यं च अन्तवचनं च तानि वचनानि तेषु वचनेषु ॥ इतरेतरयोग द्वन्द्वः ॥ =
कों प्राप्त हो ॥ प्रायेण विग्रहो नित्यसमासः ॥ प्रायक करके नाम अरेतें करके जो अविग्रह होवे सो नित्यसमास होता है जो = ॥ प्रायेण अस्वपदविग्रहो
वा ॥ स्वस्य पदं स्वपदं न स्वपदं अस्वपदं अस्वपदेन विग्रह अस्वपदविग्रहः ॥ प्रायेण अत्तें करकें जो अस्वपदविग्रह होवे सो नित्यसमास =
होता है ॥ विभक्तौ उदाहरणमाह ॥ हरि ङि अधि इति स्थिते ॥ अत्र ॥ इहाँ इतिके साथ विग्रह करण ॥ और अधिके साथ समास ॥ हरौ इति।
यह विग्रह हुआ ॥ और । हरि ङि अधि ॥ यह समास हुआ ॥ इहाँ विभक्ति को एह रो इत्यत्र सप्तमी को एकवचन ङि ॥ इसकौ अर्थ क्यों ॥ हरि
विषें ॥ इस अर्थ विषें अव समान अव्यय को एण ॥ अधि ॥ एह जो अव्यय है सो सुबन्त करकें सा सा थ समास कों प्राप्त हो ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपे नित्यसमासः होएण
समासः ॥ हरि ङि अधि यह समास हुआ ॥ करकें स्थित हुआ ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं ॥ १।२।४३ ॥ प्रथमया निर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं ॥
समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं उपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ समासविधायक सूत्र विषें प्रथमानिर्दिष्ट जो पद सो उपसर्जन संज्ञक जाणना ॥ उपसर्जनसंज्ञायाः किं
फलं ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३० ॥ समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यं ॥ समास विषें उपसर्जन पूर्व प्रयोज्य है । पूर्व जोड़ने जोग्य होता है ॥ तो समासवि
धायक शास्त्र विषें प्रथमानिर्दिष्ट पद को एण ॥ अव्ययमिति । और समास विषें अव्यय को एण ॥ अधीति । इसकी उपसर्जन संज्ञा होई । उपसर्जन संज्ञा
होए सें ॥ अधि का प्राक् प्रयोग हुआ ॥ अर्थात् पूर्व जोड़ या गया ॥ इत्यधेः प्राक् प्रयोगः ॥ अधि हरि ङि ॥ इति जातं ॥ अधि और अधि अ
की यह है । इसकरकें सु का लुक् होय गया है ॥ इसकरकें । अधि हरि ङि । ई हां अधि सें अगाड़ी प्रथमा का एकवचन सु नहिं लिखया ॥ समास
मान्तत्वे धातु प्रातिपदिकयोः ॥ अनेन शास्त्रेण सुपस्य लुक् ॥ अधि हरि ॥ इति जातं ॥ समासत्वात् प्रातिपदिक संज्ञा ॥ इहां तो सप्तमी के एकवचन ङि स
हित ही समास है ॥ सो इहां तो अव ङि का लुक् होइ गया ॥ और इसवास्तें समास तो इहां अव है नहिं ॥ मैं इसवास्तें लिखा है कि ॥ एकदेशविकृतस्यान
न्यत्वात् प्रातिपदिक संज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः ॥ एकदेशविकृत होए सें अन्य की न्याईं नहिं होता । यथा छिन्ने पुच्छे श्वा गर्धवो न भवति ॥
इति न्यायेन ॥ प्रातिपदिक संज्ञा होए सें पुनः स्वाद्युत्पत्तिः ॥ परं तु अव्ययों में सूत्र लिखा है । कि ॥ अव्ययीभावश्च ॥ अर्थात् अव्ययीभाव
जो समास है सो अव्यय होता है ॥ इसकरकें जव अव्यय संज्ञा भई तो अव्ययादाप्सुपः ॥ अनेन सुपः लुक् ॥ सो इसी आशय कों लेकर
संस्कृत लिखा है ॥ मूल में ॥ अव्ययीभावश्च त्वाव्ययत्वात् सुपो लुक् ॥ अधि हरि ॥ इति समाससिद्धिः ॥ हरौ इत्यधि हरि ॥
हरि विषें जो होवे वे ॥ सो कहिये ॥ अधि हरि ॥ अव्ययीभावश्च ॥ अयं नपुंसकं स्यात् ॥ गोः पाति इति गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपं ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

अत्र गोपे इति। यह विग्रह हुआ॥ गोपे ङि अधि॥ यह समास हुआ तो ऐसा स्थित होया॥ अव गोपा ङि अधि इत्यवस्थायां॥ अव्ययीभावश्च॥ अयं नपुंसकं
स्यात्॥ अव्ययीभाव जो है सो नपुंसक जानना॥ नपुंसक करके लिंक लम्॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य॥ नपुंसके अजन्त प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्॥ अने
न ह्रस्वः॥ गोप ङि अधि इति जातं॥ पुनः अधि इत्यस्य पूर्ववत् उपसर्जनसंज्ञा। पूर्वप्रयोग॥ अधि गोप ङि। इति जातं॥ समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा॥ सु
पोधातुप्रातिपदिकयोः॥ अनेन सुपस्य लुक्॥ अधि गोप इति जातं॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्॥ प्रातिपदिकसंज्ञायां पुनः स्वाद्युत्पत्तिः॥ अधि गोप
सु। इति जातं॥ अव्ययीभाव जो समास है सो अव्यय होता है। इस करके। अव्ययादाप्सुपः॥ अनेन सुपः लुक्॥ अधि गोप इति जातं॥ नाव्ययीभावादतो
ऽम्त्वपञ्चम्याः॥ अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक्॥ तस्य पंचमीं विना अमादेशः॥ अदंत जो अव्ययीभाव तिससे परे सुप का लुक् न हो किंतु तिसको तो
पंचमी विभक्ति से विना अम् आदेश हो॥ इस करके सु समुदाय के स्थान में अम् आदेश होया॥ अधि गोप अम्॥ इति जातं॥ अमि पूर्वः॥ अनेन पूर्वरू
पः॥ अधिगोपम्॥ इति प्रयोगसिद्धिः॥ गोपे इत्यधिगोपम्॥ गाः पातीति गोपाः॥ गौओं की जो रक्षा करे तिसको कहिये गोपाः। तस्मिन्नित्यधि
गोपम्॥ तिस विषे जो होवे तिसको कहिये अधिगोपम्॥ यह विभक्ति विषे उदाहरण है॥ कृष्णस्य समीपं उप कृष्ण अम्॥ कृष्णस्य समीपं इति वि
ग्रहे॥ समासे कृते। कृष्ण ङस् उप॥ इति जातं॥ इहां समीपार्थक उप अव्यय है॥ उपसर्जनसंज्ञा। पूर्वप्रयोगः॥ उप कृष्ण ङस् इति जातं॥ समास
त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा॥ सुपः लुक्॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा॥ पुनः स्वाद्युत्पत्तिः॥ उप कृष्ण ङस् इति जातं॥ पूर्वसूत्रेण
नाव्ययीभावेति। ङस् स्थाने अमादेशः॥ अमि पूर्वः॥ उपकृष्णम्॥ इति प्रयोगसिद्धिः॥ कृष्ण के जो समीप जो होवे तिसको कहिये उपकृष्णम्॥ तृतीया
सप्तम्योर्बहुलम्॥ अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् अम्भावः॥ अदन्त जो अव्ययीभाव तिससे परे तृतीया सप्तमी को बहुलता करके विकल्प करके
अम्भाव हो॥ उपकृष्णेन॥ उपकृष्णं॥ उपकृष्णे। उपकृष्णं॥ पूर्ववत् प्रयोगसिद्धिः॥ यह समीप अर्थ में उदाहरण है॥ अथ समृद्ध्यर्थे उदाहरणमाह॥ समृ
द्धिः समृद्धिः॥ मद्राणां समृद्धिः इति विग्रहे॥ मद्र आम् सु॥ इति समासः॥ अत्र सु अव्यय यह समृद्ध्यर्थक है॥ पूर्ववत् प्रयोगसिद्धिः॥ सुमद्रम्॥ मद्र देश
विशेषः॥ मद्र देशों की जो समृद्धि सो ताको कहिये सुमद्रम्॥ मद्र दक्षिण देश में कई ग्राम होते हैं॥ उनको भी देश कहते हैं॥ अथ व्यृद्ध्यर्थे उदा
हरणमाह॥ यवनानां व्यृद्धिः॥ इति विग्रहे॥ यवन आम् दुर्॥ इति समासे कृते इति जातं॥ विगता ऋद्धिः व्यृद्धिः॥ अत्र व्यृद्ध्यर्थक दुर् अव्ययः॥
पूर्ववत् प्रयोगसिद्धिः॥ अत्र नाव्ययीभावेति अम्॥ दुर्यवनम्॥ इति प्रयोगसिद्धिः॥ यवनों की जो ऋद्धि नाम वृद्धि सो दूर है॥ नाम नष्ट हो है॥ अ
थ अर्थाभावे उदाहरणमाह॥ अर्थस्याभावः अर्थाभावः॥ मक्षिकाणाम् अभावः इति विग्रहे॥ मक्षिक आम् निर्॥ इति समासे कृते इति जा
तं॥ अत्र अभावार्थ निर् अव्ययः॥ नाव्ययीभावेति सूत्रेण अम्॥ निर्मक्षिकम्॥ इति प्रयोगसिद्धिः॥ मक्षिनाम मक्खियों का है। जहां जिस जगह्या
को मक्खियों का अभाव होवे उसको कहिये निर्मक्षिकम्॥ इहां भी पूर्ववत् अम् भाव जानना॥ परं तु तृतीया सप्तमी को बहुलता करके होता है॥ हि॥
अथ अत्ययार्थे उदाहरणमाह॥ अत्ययो नाशः॥ हिमस्य अत्ययः॥ इति विग्रहे॥ हिम ङस् निर्॥ इति समासे कृते इति जातं॥ अत्र निर् अव्ययः
अत्ययार्थकः॥ पूर्ववत् अमादेशः॥ निर्हिमम्॥ इति पूर्ववत् प्रयोगसिद्धिः॥ जिस देशादिक में हिम का नाश होवे उसको कहिये निर्हिमम्॥ अथ
असंप्रत्यर्थे उदाहरणमाह॥ संप्रति शब्दः इदानीमित्यर्थे॥ निद्रा संप्रति इति विग्रहे। निद्रा टा अति॥ इति समासे कृते इति जातं॥ अत्र
असंप्रत्यर्थक॥ अति अव्ययः॥ पूर्ववत् अमादेशः॥ अतिनिद्रम् इति प्रयोगसिद्धिः॥ इस काल के विषे नींद ~~[illegible]~~
स= होवे तिसको कहिये अतिनिद्रम्॥ अथ शब्दप्रादुर्भावार्थे उदाहरणमाह॥ प्रादुर्भावः उत्पत्तिः॥ हरिशब्द [illegible]

करके नींद जुड़ी नहीं होया होवे =१   =१ अर्थात् सर्वकाल निद्रा करके युक्त रहे॥=१

अपतत्र तीयबाने नाव्ययीभावेतिसूत्रे एअम॥ सुमद्रम्॥

न=१

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

सु०
४

इति विग्रहे ॥ समासः । समासे कृते ॥ हरि ङस् इति ॥ इति जातम् ॥ अत्र प्रादुर्भावार्थक इति अव्ययं ॥ पूर्ववत् प्रयोगसिद्धिः ॥ इति हरि ॥ इति प्रयोगसिद्धिः ॥
हरि शब्द को जहां प्रकाश होवे ॥ उस को कहिये इति हरि ॥ अथ पश्चादर्थे उदाहरणमाह ॥ विष्णोः पश्चात् । इति विग्रहे ॥ विष्णु ङस् अनु ॥ इति समा
से कृते इति जातं ॥ अत्र पश्चादर्थक अनु अव्ययं ॥ पूर्ववत् प्रयोगसिद्धिः ॥ अनुविष्णु ॥ इति प्रयोगसिद्धिः ॥ विष्णु से पीछे जो होवे । सो कहिये अ
नुविष्णु ॥ योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्ति सादृश्यानि यथार्थाः ॥ योग्यस्य भावः योग्यता ॥ व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ॥ अतिवर्तनं अतिवृद्धि
त्तिः । न अतिवृत्तिः अनतिवृत्तिः ॥ पदार्थस्य अनतिवृत्तिः । पदार्थानतिवृत्तिः ॥ सदृशस्य भावः सादृश्यम् ॥ यथा शब्दस्य अर्थाः । य
थार्थाः ॥ योग्यता च वीप्सा च पदार्थानतिवृत्तिश्च सादृश्यं च ताः योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्ति सादृश्यानि ॥ इति इतरेतरयोग द्वंद्वः ।
यह चार यथा शब्द के अर्थ हैं ॥ अथ योग्यतार्थे उदाहरणमाह ॥ रूपस्य योग्यम् । इति विग्रहे ॥ रूप ङस् अनु ॥ सं इति समासे कृते इति जातं ॥ पूर्ववत् प्रयो

सिद्धिः = गः ॥ अत्र नाव्ययीभावात् ॰ इति सूत्रेण अमादेशः ॥ अनुरूपम् ॥ इति ॥ रूप के योग्य जो होवे उस को कहिये अनुरूपम् ॥ अथ वीप्सार्थे उदाहरणमाह ॥
अर्थम् अर्थं प्रति । इति विग्रहे ॥ अर्थ अम् प्रति ॥ इति समासे कृते इति जातं ॥ पूर्ववत् प्रयोगसिद्धिः ॥ नाव्ययीभावात् ॰ इति सूत्रेण अमादेशः ॥ इको
यणचि ॥ अनेन यणादेशः ॥ प्रत्यर्थम् ॥ अर्थ अर्थ के प्रति जिस को व्याप्त होने कि इच्छा होवे उस को कहिये प्रत्यर्थं ॥ अथ पदार्थान
तिवृत्त्यर्थे उदाहरणमाह ॥ शक्तिं अनतिक्रम्य इति विग्रहे ॥ समासः । समासे कृते इति जं ॥ यथा शक्ति अम् ॥ इति जातं ॥ अत्र अमादे
शो न भवति कुतः अदन्तत्वाभावात् ॥ पूर्ववत् प्रयोगसिद्धिः ॥ यथाशक्ति ॥ इति ॥ अतिक्रान्त्वा इति अतिक्रम्य ॥ न अतिक्रम्य अनतिक्रम्य ॥

तु = अपनी शक्ति को उल्लंघन करके जो नहिं कार्य्य कर्त्ता है उस कौ र्य कों कहिये यथाशक्ति ॥ अव्ययीभावे चाकाले ॥ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु का
ले ॥ अव्ययीभाव विषे सह शब्द कों स आदेश हो ॥ न तु काले ॥ कालवाचिक जो सह शब्द तिस कों स आदेश न हो ॥ हरेः सादृश्यं ॥ इति विग्रहे समासः
समासे कृते । हरि ङस् सह । इति जातं ॥ अत्र सादृश्यार्थक हि सह अव्यय है ॥ सह का पूर्वनिपात हुआ ॥ और सह शब्द कों स आदेश हुआ ॥ सहरि ॥
इति प्रयोगसिद्धिः ॥ सदृशस्य भावः सादृश्यं ॥ हरि के जो सदृश होवे उस कों कहिये सहरि ॥ काले तु ॥ सह पूर्वाह्नं ॥ पूर्वं च तत् अहः । पूर्वाह्नं । पूर्वाह्नस्य
सादृश्यं सह पूर्वाह्नं ॥ इहां कालवाचिक सह शब्द है तो इहां सह शब्द कों स आदेश नहिं होया ॥ इति यथा शब्दस्यार्थः समाप्तः ॥ अथ आनुपूर्व्ये उदाहरणं ॥
आनुपूर्व्यः क्रमः ॥ ज्येष्ठस्य आनुपूर्व्येण ॥ इति विग्रहे समासः । समासे कृते इति जातं ॥ ज्येष्ठ ङस् अनु ॥ इति जातं ॥ इहां आनुपूर्व्य अर्थ में अनु अव्यय है ॥ सु स्थाने अ
मादेशः ॥ अनुज्येष्ठम् ॥ ज्येष्ठ के जो क्रम करके होया होवे उस कों कहिये अनुज्येष्ठम् ॥ अर्थात् क्रम करके जो बडे से छोटा होवे उस का नाम रहा ॥ अथ यौगपद्ये उदाहरणं ॥
युगपदेव इति यौगपद्यं ॥ चक्रेण युगपत् ॥ इति विग्रहे ॥ स चक्र टा सह ॥ इति समासे कृते इति जातं ॥ सचक्रम् ॥ इति सिद्धिः ॥ चक्र करके जो एक काल सं

कर्के = दर्शन को प्राप्त होवे ॥ उस कों कहिये सचक्रम् ॥ अर्थात् एक काल में ॥ सख्या सदृशः ॥ इति विग्रहे ॥ सखि टा सह इमे तिस मासः ॥ और सस खि इति प्रयोगसिद्धिः ॥ मि
त्र करके जो सदृश होवे उस कों कहिये ससखि ॥ इहां गुण करके सदृश का ग्रहण है ॥ अथ संपत्त्यर्थे उदाहरणमाह ॥ क्षत्राणां संपत्तिः ॥ इति विग्रहे ॥ क्षत्र आम्
सह ॥ इति समासः ॥ इहां संपत्त्यर्थक सह से अव्यय है ॥ उस के स्थान में अमादेश ॥ सक्षत्रम् ॥ क्षतात् दुःखात् त्रायते रक्षतेइ ति क्षत्रः तेषां क्षत्राणां ॥ क्षत्रों की को
जो संपत्ति होवे सो कहिये सक्षत्रम् ॥ अथ साकल्यार्थे उदाहरणं ॥ तृणमप्यपरित्यज्य इति विग्रहे ॥ तृण अम् सह ॥ समासे कृते इति जातं ॥ इहां परित्यज्य
के अर्थ में सह अव्यय है ॥ सतृणम् ॥ न परित्यज्य अपरित्यज्य ॥ तृण कों जो मैं नहिं त्याग करके भोजन करके उस कों कहिये सतृणम् ॥ अर्थात् तृ
ण सहित हि भोजन करलेवे सो उस पुरुष का नाम रहा ॥ इहां अतिक्रिया है ॥ अथान्तवचनार्थे उदाहरणमाह ॥ अग्निग्रन्थपर्यन्तम् ॥ इति विग्रहे ॥ अग्निग्रन्थ
अग्निग्रन्थ पर्य्यन्त वचनं अन्तवचनं ॥

अयोग्यार्थे
अनु अव्ययं
अव्ययीभावो नेका
र्थत्वात् ॥ २८

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

विभाषा २।१।११ अधिकारोयम् ॥=२

कथितं=२

नदीभिश्च ॥ नदीभिः सह संख्या वा समस्यते ॥ नदीवाचक से जो शब्द तिसके सेसाथ संख्यावाचक जो शब्द सो समास को प्राप्त हो विकल्प करके ॥ समाहारे चायमिष्यते ॥ इति भाष्ये ॥ इष्टिहे ॥ ई अयं समासः समाहारे इष्यते ॥ समाहारः समूहः ॥ पंचानां गंगानां समाहारः ॥ इति विग्रहः ॥ पञ्चन् आम् गंगा आम् ॥

द्विषे=३ इति समासः स्थितिः ॥ समाहारे अत्र विग्रहः ॥ नलोपः प्रातिपदिकांतस्य ॥ अनेन नकारस्य लोपः ॥ हृस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ अनेन हृस्वः ॥ पंचगंगम् ॥ अत्र नाव्ययीभावेति अमादेशः ॥ द्वयोः यमुनयोः समाहारः ॥ इति विग्रहः ॥ द्वि औस् यमुना ओस् ॥ इति समासः स्थितिः ॥ द्वियमुनम् ॥ इति सिद्धिः ॥ आपूर्व सूत्रेण हृस्वः । अमादेशः ॥ दोय मुनों का जो समाहार तिसकों कहिये द्वियमुनम् ॥ तद्धिताः ॥ आ पंचम समाप्तेर् अधिकारोयम् ॥ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ ५।४।१०७ ॥ शरदादिभ्यष्टच् स्यात् समासांतोऽव्ययीभावे ॥ अव्ययीभाव विषें शरदादियों से टच् प्रत्यय हो ॥ स च समासांतः ॥ सो टच् प्रत्यय समास के अंत विषें जाणना ॥ समास के अंत विषें हो ॥ शरदः समीपं ॥ इति विग्रहः ॥ शरद ङस् उप ॥ इति समास स्थितिः ॥ अत्र समीपार्थे उपशब्दः ॥ सुस्थाने नाव्ययीभावेति अमादेशः ॥ उपशरदम् ॥ शरद ऋतु के जो समीप हो वे ऋतु उसकों कहिये उपशरदम् ॥ प्रतिविपाशं प्रति ॥ वीप्सार्थे इति विग्रहः ॥ विपाश् अम् प्रति ॥ इति समासस्थितिः ॥ और अव्ययसें परें विभक्ति आती नहिं ॥ समासत्वात् सुपो लुक् ॥ विपाश प्रति इति जाते ॥ पूर्वनिपातः प्रतिविपाश ॥ पुंसः नः स्वाधुत्वात् ॥ टच् प्रत्ययः ॥ विपाश अ इति जाते ॥ सुस्थाने अमादेशः ॥ अभिपूर्वे ॥ प्रतिविपाशम् ॥

॥ अथ शरदादिगणः ॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दिश् दृश् विश् चेतस् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् ॥ जराया जरस् च ॥ जरा शब्द कों जरस् आदेश हो च पुनः टच् प्रत्यय हो ॥ जरसः समीपं इति विग्रह ॥ ~~मजरे~~ जरा ङस् उप इति समासस्थितिः ॥ अत्र ॥ नाव्ययीभावेति सूत्रेण सुस्थाने अमादेशः ॥ उपजरसम् ॥ इति सिद्धिः ॥ जरा नाम हे वृद्धावस्था का ॥ जरा के समीप जो होवे अवस्था तिसकों कहिये ॥ उपजरसम् ॥ इत्यादि ॥ अनेश्च ५।४।१०८ ॥ अन्नंतादव्ययीभावाट्टच् स्यात् ॥ अन् है अंत में जिसके ऐसा जो अव्ययीभाव तिससें टच् प्रत्यय हो ॥ तद्धिता द्विकासत ॥ तद्धित विषें ॥ सो तद्धित जाणना ॥ इत्यर्थः ॥ नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥ नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात् तद्धिते परे ॥ नान्त जो भसंज्ञक शब्द तिसकी जो टि तिसका लोप हो ॥ तद्धित परहो संते ॥ राज्ञः समीपं ॥ इति विग्रहे ॥ राजन् ङस् उप ॥ इति समासस्थितिः ॥ ई सुपः लुक् ॥ टच् ॥ उपराजन् अ ॥ टि लोपः ॥ सुस्थाने अमादेशः ॥ उपराजम् ॥ इति सिद्धिः ॥ राजा के जो समीप होवे ॥ तिसकों कहिये उपराजम् ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ अन्नंतं यत् क्लीबं तदंतादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् ॥ अन्नंत जो क्लीब होवे अंत में जिसके ऐसा जो अव्ययीभाव तिससें टच् प्रत्यय हो ॥ विकल्प करके ॥ चर्मणः समीपं इति विग्रहे ॥ चर्मन् ङस् उप इति समासस्थितिः ॥ पक्षे टच् ॥ टच् अभाव पक्षे ॥ नलोपः प्रातिपदिकांतस्य ॥ अनेन नकारस्य लोपः ॥ टच् पक्षे टिलोपः ॥ सुस्थाने अमादेशः ॥ उपचर्मं । उपचर्म ॥ इति समासः ॥ चर्म के जो समीप होवे उसकों कहिये उपचर्म ॥ झयः ॥ ५।४।१११ ॥ झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् ॥ झयन्त जो अव्ययीभाव तिससें टच् हो विकल्प करके ॥ समिधः समीपं इति विग्रहे ॥ समिध् ङस् उप ॥ समासे कृते इति जाते ॥ पक्षे टच् ॥ सुस्थाने अमा...

संख्यैत्यादि जिस जो समानाधिकरण विषय । एकस्वभावः सन्तान प्रवन्धो वंशो विद्या जन्मकृतो द्विविधस्तत्र विद्यया समानस्वभाव विषये द्विमुनीति । मुनि...नी त्रिकाव्याकरणे ॥ त्रिमुनीति पत ज्ञलि सहितौ तौ ॥

त्रिमुनि व्याकरण मिति । सामानाधिकरण्ये त्याद्व...वत्रिनाशः स्यात् । विद्येति । तथा च बहुव्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणम् । अव्ययीभावे व्याकरणस्य त्रिमुनि इति प्रयोगः ...एवेति भावः ॥

अभिपूर्वः=८

अनस=२

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

एवं भास् दीप्तौ ॥ क्विप् । लोपः । सुप्रत्ययः । सुलोपः । भास् । इति जातं ॥ रुत्वविसर्गौ ॥ भाः । भासौ । भासः । भाभ्यां
भाभिः ॥ अत्र तु । सकारस्य रुत्वे कृते । पुनः भोभगोअघो अपूर्वस्य योऽशि ॥ अनेन यादेशे कृते ॥ लोपः
शाकल्यस्य ॥ अनेन या लोपे कृते ते । भाभ्यां ॥ इति सिद्धं ॥ एवं सर्वत्र ॥ भासि भासोः भासु ॥ भासतेऽइति
भाः ॥ राल्लोपः ॥ रेफात्परस्य छकार वकारस्य लोपः स्यात् क्वौ झलादौ क्ङिति ॥ धुर्वी हिंसायां ॥ क्विप् । क्वि
पः लोपः ॥ धुर्व् इति जातं ॥ राल्लोपः ॥ इति वलोपः ॥ धुर् इति जातं ॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ अनेन दीर्घः ॥
धूर् इति जातं ॥ सुप्रत्ययः सुलोपः ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति रेफस्य विसर्गः ॥ धूः ॥ धुरौ धुरः ॥ धूर्भ्यां धूर्भिः
सप्तमी । धुरि धुरोः धूर्षु ॥ आदेशप्रत्यययोः । अनेन षत्वं ॥ धूर्वति इति धूः ॥ द्युत दीप्तौ ॥ वि पूर्वक ॥ वि
द्युत् क्विप् ॥ क्विपः लोपः ॥ विद्युत् इति जातं सुप्रत्ययः सुलोपः ॥ झलां जशोऽन्ते इति दः वाऽवसाने इति दत्वे
तः ॥ विद्युद् विद्युत् विद्युतौ विद्युतः ॥ विद्युद्भ्यां विद्युद्भिः ॥ इत्यादि ॥ विद्युत्सु ॥ इति सप्तमी बहुव
चनस्य ॥ अत्र तु झलां जशोऽन्ते इति दः खरि च इति तः ॥ विशेषेण द्योतते इति विद्युत् ॥ ऊर्ज बलप्र
ाणनयोः ॥ अस्मात् क्विप् । क्विपः लोपः ॥ ऊर्ज् इति जातं सुप्रत्यय सुलोपः ॥ चोः कुः ॥ अनेन
गः । ऊर्ग् इति जातं ॥ वाऽवसाने पक्षे कः ॥ ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्जौ ऊर्जः ॥ ऊर्ग्भ्यां ऊर्ग्भिः । पुनः सदृशं ॥ ऊर्जि ऊ
र्जोः ॥ इत्यादि ॥ सप्तमी बहुवचने ॥ चोः कुः । अनेन गः । खरि च इति कः आदेशप्रत्य
योः षत्वं ॥ कषसंयोगे क्षः ॥ ऊर्क्षु ॥ इति । ऊर्जति इति ऊर्क् ॥ एवं पृ पालनपूरणयोः ॥ क्विपः
लोपः ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य इति ऋकारस्य उत्वं ॥ उरण् रपरः अनेन रपरः ॥ पुर् इति जातं ॥ र्वोरुपधा
या दीर्घ इकः ॥ अनेन दीर्घः ॥ पूर् इति जातं ॥ सुप्रत्यय सुलोपः ॥ रेफस्य विसर्गः ॥ पूः ॥ पुरौ पुरः
पूर्भ्यां । पूर्भिः ॥ इत्यादि ॥ सप्तमी पुरि पुरोः पूर्षु । पिपर्ति इति पूः ॥ उत्तरसूत्रात् द्विशः ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

ग्रह एणस्यापकर्षे एत्तज्जवतेर्दीर्घः ॥ उत्तरसूत्रेद्वित्त्वहणस्य विध्यन्तर विशेषसमर्थकत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तदपि
३ तदपकर्षे दीर्घ इत्याह ॥ जवतेरिति ॥ जुगतौ ॥ क्विप् । सर्वापहारिलोपे कृते ॥ जु इति जातं ॥ कृदन्तत्वात्प्राति
पदिकसंज्ञा ॥ सुप्रत्ययरुत्वविसर्गौ ॥ स्त्रग्रहणापकर्षणाद्दीर्घः ॥ जूः इति सिद्धं ॥ जवतेरितिजूः ॥ जुवौ ।
जुवः ॥ अत्र अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ अनेन उवङ् ॥ जुवम् । जुवौ जुवः । जूभ्यां । जूभिः । जूषु ॥ इति
ग्रावस्तुत ॥ ग्रावं पाषाणादिकं स्तौतीति विग्रहे ॥ ष्टुञ् स्तुतौ ॥ धात्वादेः षः सः । निमित्तापाये नैमित्तिक
स्यापायः ॥ ग्रावं स्तु इति जाते ॥ क्विप् । लोपः ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ अनेन तुक् ॥ ग्रावं स्तु
इति जातं ॥ पश्चात्कर्मण्युपपदे समासः ॥ ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सुप्रत्ययहल्लोपः ॥ झलां जशोऽन्ते ॥ ग्रावस्तुद्
शोऽन्ते ॥ द । वावसाने । पदेन त् ॥ ग्रावस्तुद् ग्रावस्तुत् ग्रावस्तुतौ ग्रावस्तुतः । ग्रावस्तुद्भ्यां ग्रावस्तुद्भिः ॥ ग्राव
स्तुत्स्तु [illegible] इति ॥ ग्रावं पाषाणादिकं स्तौतीति ग्रावस्तुत ॥ क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसा
रणं च ॥ क्विप्प्रत्यये [illegible] ॥ तानां सर्वां धातूनां दीर्घः स्यात् असम्प्रसारणं च ॥ वचु परिभाषणे । क्विप् ।
लोपः ॥ पूर्वोक्तवार्तिकेन दीर्घः ॥ सुप्रत्ययहल्लोपः ॥ चोः कुः ॥ अनेन कुत्वं ॥ झलां जशोऽन्ते गः । वावसाने
पदे क ॥ वाक् वाग् वाचौ वाचः ॥ वाग्भ्यां । अत्र तु कुत्वं भवति । पुनः झलां जशोऽन्ते गः ॥ वाग्भिः । वाक्षु ॥
अत्र कुत्वं ॥ झलां जशोऽन्ते गः । खरि च क । आदेशप्रत्यययोः षत्व । कषसंयोगे क्ष ॥ वाक्षु इति सिद्धं ॥ वक्ती
ति वाक् ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायां ॥ प्रच्छ । ज्ञीप्सा तस्यां ॥ क्विप् । लोपः । पूर्वोक्तवार्तिकेन दीर्घः । हल्लोपः ॥ व्रश्च
भ्रस्जेति छस्य षः । झलां जशोऽन्ते डः ॥ वावसाने विपदे ट ॥ प्राट् प्राड् प्राशौ प्राशः ॥ प्राड्भ्यां प्राट्सु । प्राट्त्सु
पृच्छतीति प्राट् ॥ एवं आयतं स्तौतीति आयतस्तूः ॥ क्विप् लोपः ॥ पूर्वोक्तवार्तिकेन दीर्घः ॥ सुप्रत्ययरुत्व
विसर्गौ ॥ आयतस्तूः । आयतस्तुवौ ॥ अग्रे अचि श्नुधातुभ्रुवां ॥ अनेन उवङ् ॥ आयतस्तुवः ॥ आयतस्तू
भ्यां ॥ आयतस्तूषु ॥ एवं कटं प्रवते इति कटप्रूः ॥ प्रुङ् गतौ ॥ क्विप् । लोपः । दीर्घः । समासः । कटप्रूः ।

[illegible] (left-margin note, written vertically)

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

अथ विधातु०। अनेन ष्ट्रङ् ॥ ४४ ॥

कटत्रूः। कटत्रुवौ ॥ कटत्रुवः ॥ कटत्रूभ्यां। कटत्रूषु ॥ त्रूरु रुः ॥ श्रिञ् सेवायां ॥ क्विप् ॥ लोपः ॥ वार्त्तिकेन दी-
र्घः। सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ श्रीः ॥ श्रियौ। श्रियः ॥ श्रीभ्यां ॥ श्रीभिः। श्रीषु ॥ हरिं श्रयति इति श्रीः ॥
दावनीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदंशनहः करणे ॥ दावादेः ष्ट्रन् स्यात् करणेऽर्थे ॥ दाप् लवने ॥ लवणं छेदनं ॥
तस्मात् ष्ट्रन् प्रत्ययः ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ अनेन षकारस्येत्संज्ञा ॥ मित्तिशायाय में भित्तिकस्याप्यपायः ॥ दात्र इति
जातं ॥ सुप्रत्ययः। अतोम्। अमि पूर्वः ॥ दात्रम् ॥ अत्र करणेऽर्थे ष्ट्रन् प्रत्ययो भवति ॥ अस्मात्। दात्यनेनेति दात्रम् ॥
एवं णीञ् प्रापणे ॥ णो नः ॥ धात्वादेः णस्य नः ॥ नी इति जातं ॥ ष्ट्रन् प्रत्ययः ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥
अनेन गुणः ॥ सुप्रत्ययः। अतोम्। अमि पूर्वः ॥ नेत्रम् ॥ नयति विषयं प्रत्यनेनेति नेत्रम् ॥ तितुत्रतथसिसुसर
कसेषु च ॥ एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् न स्यात् ॥ प्रत्ययेन षष्ठ्यर्थे सप्तमी त्याह ॥ एषां दशानामिति ॥ ति। तुन्।
ष्ट्रन्। तन्। कथन्। कसि। सुच्। कसरन् ॥ कन्। स ॥ इत्येषामित्यर्थः ॥ तत्र ति इति क्ति क्तिचौ ग्रहणम् ॥
शस्त्रमिति ॥ शसत्यनेनेति विग्रहे ॥ शसु हिंसायाम् ष्ट्रन् तस्य बलाद्यार्द्धधातुकत्वेन प्राप्तस्येटोऽनेन निषेधः ॥ सु
प्रत्ययः ॥ अतोम् ॥ अमि पूर्वः ॥ शस्त्रम् ॥ योत्रमिति ॥ योत्यनेनेति विग्रहे ॥ युमिश्रणामिश्रणयोः ॥ ष्ट्रन् प्रत्य
यः ॥ ~~पुगन्तलघूपधस्य च~~ ॥ अनेन गुणः। सुप्रत्ययः ॥ अतोम् ॥ अमि पूर्वः ॥ योत्रम् ॥ योक्त्रमिति ॥ युनक्त्यनेनेति
विग्रहे ॥ युजिर् योगे ॥ इर इत्संज्ञा वाच्या ॥ अस्मान्निष्ठकादेव नेट् ॥ चोः कुरिति कुत्वं ॥ खरि चेति। गस्य कः ॥ पुगं
तलघूपधस्य च ॥ अनेन गुणः ॥ कै योक्त्रम् ॥ तोत्यनेनेति विग्रहे। ष्टुञ् स्तुतौ ॥ पुगन्तलघूपधस्य च ॥ अ
नेन गुणः ॥ स्तोत्रम् ॥ तोत्रमिति ॥ तुदत्यनेनेति विग्रहे। तुद व्यथने ॥ पुगन्तलघूपधस्येति गुणः। खरि
चेति दस्य तः ॥ तोत्रम् ॥ सेत्रमिति ॥ सिनोत्यनेनेति विग्रहे। षिञ् बन्धने ॥ धात्वोदेः षस्सः ॥ पुगन्ते
तिगुणः ॥ सेत्रम् ॥ सेक्त्रमिति ॥ सिञ्चत्यनेनेति विग्रहे ॥ षिचिर् सेचने ॥ इर इत्संज्ञा वाच्या ॥ चोः कु
रिति चस्य कः ॥ मैं पुगन्तलघूपधस्य च ॥ अनेन गुणः ॥ सेक्त्रम् ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

मेदुभिति ॥ मेहत्यनेनेति विग्रहे ॥ मिह सेचने सेचनेच ॥ पुगंते ति गुणः ॥ होढः ॥ अनेन हस्य ढः ॥ झषस्तथोर्धो
२ धः ॥ अनेन तस्य धः ॥ ष्टुनाष्टुः ॥ अनेन धस्य ढः ॥ ढोढे लोपः ॥ अनेन पूर्व ढकारस्य लोपः ॥ सुप्रत्यय
२ अतोम् ॥ अमिपूर्वः ॥ मेढ्रम् ॥ पत्रमिति ॥ पतत्यनेनेति विग्रहे ॥ पतॢ पतने ॥ ष्ट्रन् प्रत्यय ॥ पत्रम् ॥
दंष्ट्रेति ॥ दंशत्यनेनयाइति विग्रहे दंश दंशने ॥ व्रश्चभ्रस्जेति शस्य षः ॥ ष्टुनाष्टुः ॥ अनेन तस्य टः ॥
अजादीनां ॥ दंष्ट्र ॥ अजाद्यतष्टाप् ॥ दंष्ट्रा ॥ सुप्रत्यय ॥ हलङ्याब्भ्यो ॥ अनेन लोपः ॥ दंष्ट्रा ॥ इति ॥
नद्ध्रीति ॥ नह्यत्यनया इति विग्रहे ॥ णह बन्धने ॥ णोनः ॥ नह इति जातं ॥ ष्ट्रन् ॥ नहोधः ॥ इति हस्य
धः ॥ झषस्तथोर्धोधः ॥ अनेन तस्य धः ॥ झलांजशझशि ॥ अनेन पूर्व धकारस्य दकारः ॥ षित्
गौरादिभ्यश्च ॥ यस्येति डीष् ॥ अनेन नद्ध्रीश् ॥ सुप्रत्यय सुलोपः ॥ नद्ध्री ॥ इति ॥ अर्तिलूधू वाधि (?) इत्यादि सूत्र
सूखनसहचर इत्रः ॥ एभ्य इत्र प्रत्ययः स्यात् करणेर्थे ॥ अरित्रमिति ॥ ऋच्छति नौकादिकमनेनेति विग्रहे ॥
ऋ गतौ ॥ इत्र प्रत्यय ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ अनेन गुणः ॥ सु प्रत्यय ॥ अतोम् ॥ अमिपूर्वः ॥ अरित्रम् ॥
लुनात्यनेनेति विग्रहे ॥ लूञ् छेदने ॥ सार्वधातुकेति गुणः ॥ एचोयवायावः ॥ लवित्रम् ॥ धू विधूनने ॥ कंपने (?)
सार्वधातुकेति गुणः ॥ धवित्रम् ॥ धवत्यनेनेति धवित्रम् ॥ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ॥ धात्वादेषस्सः ॥
सार्वधातुकेति गुणः ॥ सवित्रम् ॥ सौत्यनेनेति सवित्रम् ॥ खनु अवदारणे ॥ इत्र प्रत्ययः ॥ खनित्रम् ॥
खनत्यनेनेति खनित्रम् ॥ षह मर्षणे ॥ धात्वादेषस्सः ॥ इत्र प्रत्ययः ॥ सहत्यनेनेति सहित्रम् ॥
चर गति भक्षणयोः ॥ इत्र प्रत्ययः ॥ चरत्यनेनेति चरित्रम् ॥ पुवः संज्ञायाम् ॥ पू धातोरित्र प्रत्य
यः स्यात् संज्ञायां गम्यमानायां ॥ पूञ् पवने ॥ इत्र प्रत्ययः ॥ सार्वधातुकेति गुणः ॥ पुनात्यनेनेति प
वित्रम् ॥ येनाज्यमुत्पूयते यज्ञानामिकावेष्टनम् ॥ इति पवित्रम् ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

अथोणादयः ॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ एभ्य उण् स्यात् ॥ कृञ् करणे ॥ तस्मात् उण् । कृ उ इति जातं ॥ अ
चो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ अकीन ॥ सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ कारुः ॥ करोतीति कारुः ॥ कारुः शिल्पिनि कारक इति ।
धरणिकोशमभिप्रेत्याह कारुरित्याह ॥ आद्ये योगरूढिः । द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः ॥ विश्वकर्मणि ना कारु
स्त्रिषु कारकशिल्पिनीति मेदिनीति ॥ अत एव द्वितीये धात्वर्थे प्रतिकारकान्वयो भवति ॥ तथा च भट्टिः ॥ राघा
वस्य ततः कार्य्ये कारुर्वानरपुंगवः सर्ववानरसेनानामाशु आगमनमादिशत् । इति ॥ वा गतिगंधनयोः ॥ उण् । आतो यु
क्चिण्कृतोः ॥ अनेन युक् ॥ वायुः ॥ वातीति वायुः ॥ पा रक्षणे ॥ उण् । युक् ॥ पायुः ॥ पायुर्गुदम् ॥ वै पायुः पुंसि
गुदं त्वपाने पायुर्नेत्यमरः ॥ जायुरिति ॥ जि अभिभवे ॥ तिरस्कारेत्यर्थः ॥ उण् प्रत्ययः ॥ अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥
एचोऽयवायावः ॥ अनेन आयादेशः ॥ जायुः ॥ जयत्यभिभवति रोगान् । इति जायुरौषधम् ॥ भैषज्यौषधभैष
ज्यान्यगदो जायुरित्यपीत्यमरः ॥ साहचर्य्यात्तु स्वर्मं ॥ मायुरिति ॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे ॥ उण् । अचो ञ्णिति । अ
नेन वृद्धिः । आयादेशः ॥ मायुः ॥ मिनोति प्रक्षिपति देहे । उष्माणमिति मायुः पित्तम् ॥ मायुः पित्तमित्यम
रः ॥ स्वद आस्वादने ॥ उण् ॥ स्वादुः ॥ स्वदते रोचते इति स्वादुः ॥ विशेष्यनिघ्नोऽयम् ॥ एवं साधुरपि साध
संसिद्धौ ॥ उण् ॥ साधुः ॥ साध्नोति परकार्य्यमिति साधुः ॥ आशुमिति । अशूङ् व्याप्तौ संघाते च ॥ अत्र दीर्घऊकारः
स्वरति सूतीत्यनेनेट्विकल्पार्थः ॥ करणे उण् ॥ अत उपधायाः ॥ अनेन वृद्धिः ॥ आशुः ॥ अश्नुते इति आशुः ॥ आशुः
शीघ्रम् ॥ आशुः शीघ्रमिति विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबम् ॥ तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गः ॥ अथ शीघ्रमित्यु
पक्रम्य क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् त्रिष्वेषां मेद्यगामि यदित्यमरः ॥ उणादयो बहुलम् ॥ एतेषु वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं
स्युः ॥ केचिदविहिता अप्यूह्याः ॥ संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छा
स्त्रमुणादिषु ॥ इति चन्द्रसम्मतिः ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्य
त्यर्थे धातोरेतौ स्तः ॥ मान्तत्वादव्ययत्वम् ॥ दृशिर् प्रेक्षणे ॥ तुमुन् प्रत्ययः ॥ दृश् तुम् इति जाते ॥ सृजिदृशोर्झल्यम
बहुलग्रहणस्य फलमाह । केचिदिति ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

अनयोरमागमः स्यात्झलादावकिति ॥ छि ॥ अनेन अम् ॥ द्र अश् तुम् ॥ इकोयणचि ॥ अनेन यण् ॥ द्रश् तुम् ॥ व्रश्च
३ भ्रस्जेति षत्वं ॥ ष्टुना ष्टुः ॥ अनेन तस्य टः ॥ द्रष्टुम् ॥ इति ॥ सुप्रत्यय ॥ कृन्मेजन्तः ॥ कृद्यो मान्त एजन्त अवतदन्तम
व्ययं स्यात् ॥ अनेन अव्ययसंज्ञा ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ अव्ययादि हितस्य आपस्य सुपश्च लुक् स्यात् ॥ अनेन सुपस्य
लुक् ॥ कं द्रष्टुं याति ॥ किं द्रष्टुं याति ॥ इत्यापेक्षायां ॥ कृष्णं द्रष्टुं याति ॥ अव्ययकृतोभावे इति भाष्यकारकैवच
नात् ॥ तुमुन् भावे ॥ दृश्यते इति द्रष्टुम् ॥ एवं ॥ दृशिर् प्रेक्षणे ॥ दृश् इत्संज्ञा वाच्या ॥ ण्वुल् प्रत्ययः ॥ दृश् वु
इति जाते ॥ युवोरनाकौ ॥ अनेन वुस्थाने अक आदेशः ॥ दृश् अक इति जाते ॥ पुगन्तेति गुणः ॥ दर् श् अक
अकीन ॥ सुप्रत्यय रुत्वविसर्गौ ॥ दर्शकः ॥ अथ कर्त्तरि कृदिति कर्त्तरि ण्वुल् ॥ द्रक्ष्यतीति दर्शकः ॥ कृष्णं
न्दर्शको याति ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ कालसमयवेलासु वाच्यासु तुमुन् प्रत्ययः स्यात् ॥ भुज पालनाभ्य
वहारे च ॥ तुमुन् प्रत्ययः ॥ भुज् तुम् इति जाते ॥ पुगन्तेति गुणः ॥ भोज् तुम् इति जाते ॥ चोः कुः ॥ अनेन
जस्य गः ॥ खरि चेति गस्य कः ॥ भोक् तुम् ॥ अकीन । भोक्तुम् । सुप्रत्यय ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ अनेन लुक् ॥
अत्र तु भावे प्रत्ययः ॥ भोक्ष्यते इति भोक्तुम् ॥ कालः वा समयः वा वेला भोक्तुम् ॥ कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥
॥ भावे ३।३।१८ सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् ॥ साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूप निबन्धना । सिद्धभावस्तुय
स्त्याः सघञादि निबन्धन इति हर्य्युक्त मनुसृत्याह सिद्धेति ॥ अथ कारिका ॥ क्रियायाः सिद्धतावस्थोऽस्याः सा
साध्यतम् ॥ क्रियान्तरे त्यावकताव च्छेदत्वे सिद्धत्वं ॥ भावो द्विविधः सिद्धावस्थापन्नः । साध्यावस्थापन्नः ॥
ध्यावस्था विकीर्षिता सिद्धतां द्रव्य भिक्षंति तत्रैव कुर्वन्ति घञ् विधिं ॥ इति ॥ क्रियान्तरान्वयोचकतावच्छेदकत्वे
सिद्धावस्थापन्नः भावो द्रव्यभिक्षंति ॥ कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते ॥ इति ॥ डुपचष् पाके ॥ अस्मात्प्रत्ययमा
वे घञ् ॥ घकारञकारस्य इत्संज्ञायां लोपः ॥ पच् अ इति जाते ॥ अत उपधायाः ॥ अनेन वृद्धिः ॥ चोः कुः ॥ अनेन चस्य
कः ॥ सुप्रत्ययरुत्वविसर्गौ ॥ पाकः । पाकौ । पाकाः इत्यादि ॥ पचनं पाकः ॥ अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

रागो रंगः ॥ ५०२ इ=२ वजोः कुंधि ण्यतोः ॥ अनेन जः॥=

कर्तृभिन्ने कारके वाच्ये सति धातोः घञ् स्यात् संज्ञायां गम्यमानायां ॥ घञि च भावकरणयोः ॥ घञि परतः रंजेर् नलोपः स्या
त् भावकरणयोः ॥ रंज रागे ॥ अस्मात् भावे इति सूत्रेण भावे घञ् अकर्तरि चेति सूत्रेण करणे घञ् ॥ रञ्ज् अ इति जाते ॥ ॥
नः स्यात् ॥ घञि च भावकरणयोः । अनेन नस्य लोपः ॥ अत्र अनुस्वारस्य यि परसवर्णः ॥ अनेन परसवर्णः स्यात् ॥ अर्थात् प्रथमन
कारका अनुस्वार या ङसका परसवर्ण होयेयाथ्या । सोऽत्र निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति न्यायेन नस्य लोपः ॥ रज्
रज् अ इति जाते ॥ अत उपधायाः ॥ अनेन वृद्धिः ॥ [struck through] राज् अ ॥ सु प्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ रागः ॥ रागौ रागाः ॥ इत्यादि ॥
भावे तु रंजनं रागः ॥ करणे तु रज्यतेऽनेनेति रागः ॥ अनयोः किम् । अर्थात् भावकरणयोः किम् ॥ रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥
अत्र अकर्तरि चेति सूत्रेण अधिकरणे घञ् ॥ अत्र नकारलोपो न भविष्यति ॥ रंज धातोः अधिकरणे घञ् ॥ चजोः कुंधि
ण्यतोः ॥ अनेन सूत्रेण जस्य गः । सु प्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ रङ्गः रङ्गौ इत्यादि ॥ निवास चिति शरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥
एष्वर्थेषु वाच्येषु चिनोतेर्नाम चि धातोः घञ् स्यात् ॥ आदेश्च कः स्यात् ॥ उपसमाधानं राशीकरणं ॥ निपूर्वक चि
घञ्= ञ् चयने ॥ अस्मात् निवासेति सूत्रेण निवासार्थे घञ् प्रत्ययः । आदेश्च कः ॥ नि कि अ इति जाते ॥ अचो ञ्णितीत्यनेन वृद्धिः ॥ आ
यादेशः ॥ सु प्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ निकायः ॥ अत्र तु अधिकरणे घञ् ॥ निचिन्वन्त्यस्मिन्निति निकायः ॥ आकायः ॥ अत्र
आङ् पूर्वक चि धातोः घञ् । चितिर्नाम चयनेऽर्थे ॥ आचीयते ऽस्मिन्निष्टकादिक इति आकायः ॥ कायः ॥ अत्र शरी
रेऽर्थे चि धातोः घञ् ॥ चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः ॥ गोमय निकायः । अत्र उपसमाधानेऽर्थे चि धातोः घञ्
॥ अत्र तु भावे घञ् निचयनं निकायः । गोमयानां निकायः गोमयनिकाय इति प निपूर्वक=
ष्टीतत्पुरुषः ॥ एरच् ॥ इवर्णान्ताद्धातोरच् स्यात् ॥ चिञ् चयने । तस्मात् अच् प्रत्ययः ॥ चि अ इति जा
ते ॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । अनेन गुणः ॥ चे अ इति जाते । अयादेशः सु प्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ चयः ॥ चय
नमिति चयः ॥ एवं जि जये ॥ जयः ॥ जयनं जयः ॥ ऋदोरप् ॥ ऋवर्णान्तात् उवर्णान्ताद्धातोः अप् स्यात्
डुकृञ् करणे तस्मात् भावे अप् ॥ कृ अ इति जाते ॥ अत्र सार्वधातुकेति सूत्रेण गुणः रपरस्तु प्रत्यय रुत्व विस
र्गौ ॥ करः ॥ करणं करः ॥ एवं गृ निगरणे ॥ गरणं गरः ॥ युमिश्रणामिश्रणयोः ॥ सार्वधातुकेति सूत्रेण
गुणः । अवादेशः ॥ यवः । यवनं यवः ॥ एवं लूञ् छेदने लवः ॥ लवनं लवः ॥ ष्टुञ् स्तुतौ एवं ॥ स्तवनं स्तवः ॥

5 औघ त्स पुः ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

४

एवं पूत्र पवने ॥ पवनं पवः ॥ घञर्थे क विधानं भवति ॥ प्र पूर्वक ष्ठा गतिनिवृत्तौ ॥ तस्मात् क प्रत्ययः ॥ प्रस्थ अक इति ॥ आतो
लोप इटि च ॥ अनेन आकारस्य लोपः ॥ सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ प्रस्थः ॥ प्रस्थानं प्रस्थः ॥ वि पूर्वक हन् हिंसागत्योः ॥
तस्मात् क प्रत्ययः ॥ वि हन् क ॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ अनेन उपधा अकारस्य लोपः ॥ विहन् अ ।
हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ अनेन हस्य घः ॥ विघ्न् अ । सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ विघ्नः इति ॥ विशेषेण हननं विघ्नः ॥
ड्वितः क्त्रिः ॥ डु इत्संज्ञकाद्धातोः क्त्रि प्रत्ययः स्यात् ॥ क्त्रेर्मम्नित्यम् ४।४।२० ॥ क्त्रि प्रत्ययान्तात् मप् निर्वृत्तेऽर्थे ॥
डु पचष् पाके ॥ तस्मात् क्त्रि प्रत्ययः ॥ पच् त्रि इति जाते । अस्मात् मप् ॥ पच् त्रिम ॥ चोः कुः ॥ अनेन
कुत्व ॥ सुप्र० अतो [illegible] म ॥ पक्त्रिमम् ॥ पाकेन निर्वृत्तम् पक्त्रिमम् ॥ डु वप् बीजसंताने ॥ अत्र वचिस्व
पियजादीनां किति ॥ संप्रसारणं अकारस्य पूर्वरूपः ॥ संप्रसारणाच्चेति सूत्रेण ॥ अन्य पूर्ववत् ॥ उप्त्रिम
म् ॥ वापेन निर्वृत्तम् उप्त्रिमम् ॥ ट्वितोऽथुच् ॥ टु इत्संज्ञकाद्धातोः अथुच् प्रत्ययः स्यात् ॥ अयमपि स्वभा
वात् भाव एव ॥ टु वेपृ कम्पने ॥ तस्मात् अथुच् ॥ वेप् अथु ॥ सुप्र० रुत्व विसर्गौ ॥ वेपथुः ॥ वेपनं
वेपथुः ॥ एवं श्वयथुः ॥ टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः ॥ गुण अयादेशः ॥ श्वयनं श्वयथुः ॥ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो
नङ् ॥ एभ्यो नङ् स्यात् ॥ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ॥ यज धातो नङ् । यज् न ॥ स्तोः श्चुना श्चुः ॥ अनेन
नस्य ञ ॥ ज ञ ज्ञ ॥ सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ यज्ञः ॥ यजनं यज्ञः ॥ टु याचृ याचने ॥ अस्मात् नङ् ॥ याच् न ॥
स्तोः श्चुना श्चुः ॥ स्त्रीत्वविवक्षायां ॥ टाप् ॥ याच्ञा ॥ सुलोपः हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रेण ॥ याचनं याच्ञा ॥ यती प्रयत्ने ॥
नङ् प्रत्ययः ॥ यत् न । रुत्व विसर्गौ ॥ यत्नः ॥ यतनं यत्नः ॥ विच्छ गतौ ॥ नङ् । विच्छ् न इति जाते ॥ च्छ्वोः
शूडनुनासिके च ॥ सतुक्कस्य छस्य वस्य च श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति ॥ अनेन छ
स्य शः ॥ सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ विशनं विश्नः ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायां ॥ ज्ञातुम् इच्छा ज्ञीप्सा तस्यां ॥
ज्ञीप्सायां ॥ तस्मात् नङ् । च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ अनेन छस्य शः ॥ रुत्व विसर्गौ ॥ प्रश्न प्रश्नः ॥
रक्ष रक्षणे वा पालने ॥ नङ् । रक्ष् न ॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ अनेन नस्य णः ॥ रक्ष्णः ॥ रक्ष्णं
॥ तस्मात् [illegible] ॥ प्रमादात् तन्त्रकाले इति ज्ञापकात् गृह्य[illegible]संप्रसारणम् ॥ ४

स्वप्नोनन् ॥ स्वप धातोः नन् प्रत्ययः स्यात् ॥ ञिष्वप् शये ॥ धात्वादेः षः सः ॥ तस्मात् नन् प्रत्ययः ॥ स्वप्न इति
जाते । अजकीन ॥ स्वप्न स्वप्नः ॥ उपसर्गे घोः किः ॥ उपसर्गे पूर्वपदे सति घु संज्ञकाद्धातोः कि प्रत्ययः स्यात् ॥
प्र पूर्वक डु धाञ् धारण पोषणयोः ॥ तस्मात् कि ॥ प्र धा इ ॥ इति जाते ॥ आतो लोप इटि च ॥ अनेन आ
कारस्य लोपः ॥ प्रध इ ॥ रुत्व विसर्गौ ॥ प्रधिः ॥ प्रकर्षेण धानं प्रधिः ॥ उप आङ् पूर्वक डु धाञ्
धारणपोषणयोः ॥ अस्य तु उपाधिः ॥ उपाधीयते ऽनेनेति उपाधिः ॥ समीपे स्वधर्ममादधातीत्युपा
धिः ॥ बाहुलकात् कर्त्तरि किरिति ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥ स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् ॥ घञोऽपवादः ॥
डु कृञ् करणे ॥ क्तिन् प्रत्ययः ॥ कृतिः ॥ करणं कृतिः ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । एवं स्तवनं स्तुतिः ॥ ऋ
ल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः ॥ तेन नत्वम् ॥ कॄ विक्षेपे ॥ क्तिन् प्रत्ययः ॥ ॠत इद्धातोः ॥ अने
न इत्वं ॥ रपर ॥ हलि च ॥ अनेन दीर्घः ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ अनेन तस्य नः ॥ रषाभ्यां
नो णः समानपदे ॥ अनेन नस्य णः ॥ कीर्णिः ॥ करणं कीर्णिः ॥ एवं गॄ निगरणे ॥ गरणं गीर्णिः ॥
एवं लूञ् छेदने ॥ अग तु ल्वादिभ्यः ॥ अनेन निष्ठातस्य नः ॥ लवनं लूनिः ॥ एवं धूञ् कंपने ॥
धवनं धूनिः ॥ एवं पूञ् पवने । पवनं पूनिः ॥ सम्पदादिभ्यः क्विप् ॥ सम पूर्वक पद्ऌ पतने ॥
तस्मात् क्विप् ॥ क्विपः सर्वापहारि लोपः ॥ स्तु प्रत्यय ॥ हलङ्याब्भ्य इति सूत्रेण सुलोपः ॥ संपतनं सम्पत् ॥
एवं वि पूर्वक पद्ऌ पतने ॥ विपतनं विपत् ॥ आङ् पूर्वक पद्ऌ पतने ॥ आपतनं आपत् ॥ क्तिन्नपीष्यते ॥ इति भाष्यवचनात् ॥ सम पूर्वक पद्ऌ पतने ॥ तस्मात् क्तिन् ॥ संपतनं सम्पत्तिः ॥ एवं वि
पूर्वकात् क्तिन् ॥ विपतनं विपत्तिः ॥ एवं आपतनं आपत्तिः ॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त
यश्च ॥ एते शब्दाः निपात्यंते ॥ ज्वर त्वर स्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ एषामुपधावकारयोरूठनु
धातुना =

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

इकारस्य करणे ॥ अत्र दीर्घं निपात्यते = ६ तः=

अवरक्षणे ॥ तस्मात् क्तिन् प्रत्ययः ॥ अव् ति इति जाते ॥ ज्वरत्वरे ति शास्त्रेण ऊठ् ॥ ऊ ति । सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ
ऊतिः ॥ वैअवनं ऊतिः ॥ अग स्वरार्थ वचनम् निपात्यते ॥ उदात्त इति हि वर्त्तते ॥ यू मिश्रणे मिश्रणयोः । जु गतौ
५ ॥ अनयोः क्तिन् ॥ सुप्र० । रुत्व विसर्गौ ॥ यूतिः । जूतिः ॥ अनयोर् दीर्घत्वं च निपात्यते ॥ यवने यूतिः जवने जूतिः ॥
5 षो अन्तकर्मणि ॥ धात्वादेः षः सः ॥ क्तिन् प्र० सा ति इति जाते ॥ आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ अनेन आत्व ॥ सातिः ॥
अत्र द्यतिस्यति मास्थामिति प्राप्तस्येत्त्वस्य अभावो निपात्यते ॥ हन् हिंसागत्योः ॥ अस्मात् क्तिन् प्र० ॥ हन् ति इति जातं ।
अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो झलि क्ङिति ॥ अनेन नस्य लोपः ॥ एतेन निपातनात् ॥
हेतिः ॥ हननं हेतिः ॥ कृ विक्षेपे ॥ ऋत इद्धातोः ॥ अनेन ऋकारस्य इत् ॥ रपर ॥ हलि च इति दीर्घः ॥ क्ति
न् प्रत्यये पूर्ववत् भवति ॥ कीर्त्तिः ॥ अचो रहाभ्यामिति द्वित्वं ॥ करणे कीर्त्तिः ॥ ज्वर त्वर स्रिव्यविमवामुप
धायाश्च ॥ एषामुपधावकारयोः ऊठ् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये ॥ अत्र क्ङिती ति नानुवर्तते
अवतेस्तु निकृते ऊतुरिति दर्शनात् ॥ ज्वर रोगे ॥ तस्मात् ॥ क्विप् च ॥ अनेन क्विप् ॥ क्विप् सर्वापहारि
लोपे कृते । ज्वर् इति जातं ॥ ज्वरत्वरेति ऊठ् ॥ जूर् सुप्र० हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः ॥ रेफस्य विसर्गः ॥
जूः ॥ अग कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ ज्वरतीति जूः ॥ एवं स्रिवु गतिशोषणयोः ॥ क्विप् । लोपः । स्रिव् इति जा
तं ॥ ऊठ् । रुत्व विसर्गौ ॥ स्रूः ॥ स्रिव्यतीति स्रूः ॥ कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ ञि त्वरा संभ्रमे ॥ क्विप् । लोपः । त्वर्
इति जाते ॥ ऊठ् ॥ तूर् ॥ हल्ङ्याब्भ्य इति सु लोपः ॥ रेफस्य विसर्गः ॥ तूः ॥ त्वरते इति तूः । कर्त्तरि प्र० ॥
एवं अव रक्षणे ॥ क्विप् । लोपः । ऊठ् । सुप्र० रुत्व विसर्गौ ऊः ॥ अवतीति ऊः ॥ कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ मव
बंधने ॥ क्विप् । लोपः ॥ ऊठ् । सुप्र० । रुत्व विसर्गौ ॥ मूः ॥ मवतीति मूः ॥ कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ इच्छा ॥
इषेर्निपातोयम् ॥ इषु धातो इच्छा इति प्रयोगः निपातनात् सिद्धं भवति ॥ इषेर्भावे शः यग भावश्च नि
पात्यते ॥ इषु इच्छायां ॥ भावे शः । इष् श । इष् अ इति जातं ॥ इषुगमियमां छः ॥ अनेन षस्य छः ॥
छे च ॥ अनेन तुक् ॥ स्तोः श्चुना श्चुः ॥ अनेन तस्य चः ॥ स्त्रीत्व विवक्षायां टाप् ॥ इच्छा ॥ हल्ङ्याब्भ्य इति सु लोपः
एषणं इच्छा ॥ अप्रत्ययात् ॥ प्रत्ययान्ते भ्यो धातुभ्य अकार प्रत्ययः स्यात् ॥ चिकीर्षेति पूर्ववत् सिद्धं कृतं
डुकृञ् करणे तस्य = १

CC-0. Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

अप्रत्ययात् । अनेन अप्रत्ययः अतो गुणे अनेन पररूपः = इवं गु   सुलोपः = १

तस्मात् स्त्रीत्वविवक्षायां ॥ अप्रत्ययात् ॥ अनेन अप्रत्ययः ॥ चिकीर्ष अ ॥ अतो गुणे ॥ चिकीर्ष ॥ अजाद्यतष्टाप् ॥ अनेन टाप् ॥ चिकीर्षा ॥
कर्तुमिच्छति चिकीर्षति चिकीर्षतीति चिकीर्षा ॥ पुत्रं इति द्वितीयांतात् ॥ काम्यच्च ॥ अनेन काम्यच् प्रत्ययः । पुत्रंकाम्य इति जातं ॥ सनाद्यं
ता धातवः ॥ अनेन धातुसंज्ञा ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । अनेन हि सुपः लुक् ॥ पुत्रकाम्य इति जाते ॥ स्त्रीत्वविवक्षायां टाप् ॥ पुत्रकाम्या ॥
आत्मनः पुत्रमिच्छति इति पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यतीति पुत्रकाम्या ॥ गुरोश्च हलः ॥ गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियाम् अकारप्रत्ययः स्यात् ॥ ईह चे
ष्टायाम् ॥ तस्मात् गुरोश्च हलः अनेन अप्रत्ययः ॥ स्त्रीत्वविवक्षायां टाप् । सुलोपः ॥ ईहनं ईहा ॥ ण्यासश्रन्थो युच् ॥ णिजंता आसश्रन्थो
धातुभ्यः युच् प्रत्ययः स्यात् ॥ अकारस्यापवादः ॥ डुकृञ् करणे ॥ तस्मात् हेतुमति च अनेन प्रेरके णिच् ॥ अचो ञ्णिति इति वृद्धिः ॥ का
रि ॥ इति जाते ॥ सनाद्यंता इति धातुसंज्ञा ॥ के ण्यासश्रन्थो इति युच् ॥ युवोरनाकौ ॥ अनेन युस्थाने अन आदेशः ॥ कारि अन इति ॥
णेरनिटि ॥ अनेन णिलोपः ॥ कार् अन इति ॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि णत्वं ॥ स्त्रीत्वे वाच्ये टाप् ॥ करणं कारणा ॥ सुलोपः ॥ एवं हृञ् हरणे
हरणं हारणा इति ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ नपुंसके वाच्ये सति भावे क्त प्रत्ययः स्यात् ॥ हस हसने ॥ तस्मात् क्त प्रत्ययः ॥ हस् त इ
ति जाते ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ अनेन इट् ॥ हसित इति जातं ॥ सुप्र० अतोम् ॥ हासः हसितम् ॥ ल्युट् च ॥ नपुंसके वाच्ये भावे
ल्युट् प्रत्ययः स्यात् ॥ हस धातोः ल्युट् ॥ युवोरनाकौ । अनेन युस्थाने अन ॥ हस् अन इति ॥ सुप्र० । अतोम् ॥ हासः हसनम् ॥
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ प्रायेण नाम बाहुल्येन पुंसि वाच्ये सति संज्ञायां गम्यमानायां धातोः घः प्रत्ययः स्यात् ॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥
द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद् घे ॥ छद अपवारणे । अपवारणं आच्छादनं ॥ छद धातोः सत्यापपाशेति स्वार्थे णिच् ॥ छद् इ इति
जाते ॥ अत उपधायाः ॥ अनेन वृद्धिः ॥ छादि इति जातं ॥ पुंसि संज्ञाये इति घः प्रत्ययः ॥ छादि अ इति जातं ॥ णेरनिटि । अनेन णि
लोपः ॥ छाद इति । छादेर्घे इति सूत्रेण ह्रस्वः । सुप्रत्यये ॥ छद इति जातं ॥ दंताः छद ॥ [illegible] सह सुपा । अनेन समासः
समासत्वात् सुपो लुक् ॥ दंतछद ॥ सुप्रत्यये रुत्वविसर्गौ ॥ दंतछदः ॥ अगकरणे प्रत्ययः ॥ दंता छाद्यंते अनेन इति दंतछद ॥
आङ्पूर्वक कृञ् धातोः । पुंसि संज्ञायां इति घः प्रत्ययः ॥ आ कृ अ इति । सार्वधातुके ति गुणः ॥ सुप्र० रुत्वविसर्गौ ॥ आकरः ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

करणाधिकरणयोः=३

६ आकुर्वन्त्यस्मिन्निति आकरः ॥ अत्राधिकरणे प्रत्ययः ॥ अत्र आङ् उपसर्गस्य उत्पत्त्यर्थः ॥ आसमन्तात् संकुर्वन्ति नाम उत्पन्नं कुर्वन्ति येता
आदिकं अस्मिन्निति आकरः ॥ एकः तस्य भाषायां खान इति कथनं ॥ अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥ अवात् तॄस्त्रोः पंचम्यर्थे षष्ठी ॥ अव उप
सर्गे पूर्वपदे सति तॄस्तॄ धातुभ्यां घञ् प्रत्ययः स्यात् ॥ तॄ प्लवनसंतरणयोः ॥ अव पूर्वक तॄ धातोः तस्मात् घञ् प्रत्ययः ॥ अव तॄ अ इति ॥
अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ अवतारः ॥ अत्राधिकरणे प्रत्ययः ॥ अवतरंत्यस्मिन्निति अवतारः ॥ अव
तारः कूपादेः ॥ एवं स्तृञ् आच्छादने ॥ तस्मात् । अवे तॄस्त्रोः • इति घञ् ॥ स्तृ अ इति जाते ॥ अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ सु
प्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ अवस्तारः ॥ अत्र करणे प्रत्ययः ॥ अवस्तृणात्यनेन इति अवस्तारः ॥ अवस्तारो जवनिका ॥
हलश्च ॥ हलन्तो धातोः घञ् प्रत्ययः स्यात् करणाधिकरणयोः ॥ घोषवर्णादेः ॥ रमु क्रीडायां ॥ तस्मात् घञ् ॥ रम् अ इति जाते ॥
अत उपधायाः ॥ अनेन वृद्धिः ॥ सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ रामः ॥ रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति रामः ॥ अत्राधिकरणे घञ् प्रत्ययः ॥
एवं मृजूष् शुद्धौ ॥ तस्मात् घञ् ॥ मृज् अ इति जाते ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ मृजेरिको वृद्धिः स्यात्तु सुञार्य्य विहित प्रत्यये परतः ॥ अ
नेन वृद्धिः ॥ मार्ज् अ इति जाते ॥ चजोः कु घिण्यतोः ॥ चकार जकारयोः कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परतः ॥ अनेन कुत्वं ॥ अ
पामार्ग ॥ सुप्रत्यय रुत्व विसर्गौ ॥ अपामार्गः ॥ अत्र करणे प्रत्ययः ॥ अपमृज्यते व्याध्यादिः अनेनेत्यपामार्गः ॥ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा
कृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ एषु दुःख सुखार्थेषु उपपदेषु खल् ॥ तयोरेवेति भावे कर्म्मणि च ॥ कृञ् उदाहरणमाह ॥ ये दुष्करः कटो
भवता ॥ भवता कटः दुष्करः ॥ अत्र कट शब्दस्य उक्तित्वात् प्रथमास्ति ॥ तेने कट जो है सो दुष्कर के करीदा है ॥ अब कृञ् उदा
हरणमाह ॥ ईषत्करः कटो भवता ॥ तेने कट जो है सो ईषत्करः ॥ नाम सुखकर के करीदा है ॥ सुकरः प्रपंचो हरिणा ॥
हरीनें प्रपंच जो है सो सुकरः नाम सुखकर के करीदा है ॥ अत्र ईषत् और दुस् और सु इन्हों के उपपद होसते कृ धातोः
खल् ॥ सार्वधातुके तिङ्गुणः ॥ अत्र सकर्म्मणि प्रत्ययः ॥ कृतः सकर्म्मकत्वात् ॥ दुष्करः ॥ ईषत्करः ॥ सुकरः इत्यादि ॥
=अत्र दीर्घ ऊकारः स्वरविशती... इकत्वार्थे=६

अवपूर्वके =५॥ अपपूर्वाङ्पूर्वके =

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

एवं दिवु क्रीडाविजिगीषादि० ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ दिव् त्वा ॥ उदितो वा ॥ अनेन पक्षे इट् ॥ पुगंतलघूपधस्य च ॥ अनेन गुणः
देवित्वा ॥ इति ॥ यस्मिन् पक्षे इट् न भवति तस्मिन् पक्षे तु दिव् त्वा ॥ अस्यां चावस्थायां ॥ छ्वोः शूड् अनुनासिके च ॥ अनेन वस्य ऊ
ठ् ॥ इको यणचि ॥ अनेन यणादेशः ॥ द्यूत्वा ॥ इति ॥ अत्र कित्वात् गुणनिषेधः ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ अस्मात्
पूर्वकाले क्त्वा ॥ धा त्वा इति जाते ॥ दधातेर्हिः ॥ अनेन धा इत्यस्य स्थाने हि आदेशः ॥ हित्वा ॥ इति ॥ जहातेश्च ॥ ओहा
क् त्यागे ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ हा त्वा इति जाते ॥ जहातेश्च ॥ अनेन हा इत्यस्य स्थाने हि आदेशः ॥ हित्वा इति सिद्धं ॥
एवं ओहाङ् गतौ ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ हात्वा इति सिद्धं ॥ हाङ् तु हात्वा ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥
अव्ययपूर्वपदे नञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् ॥ प्र इत्यव्ययं ॥ कृ धातोः तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ प्र कृ त्वा इति जा
ते ॥ अत्र पूर्वसूत्रेण क्त्वा इत्यस्य स्थाने ल्यप् आदेशः ॥ प्र कृ य इति जाते ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ अनेन तुक् आ
गमः ॥ प्रकृत् य ॥ प्रकृत्य इति सिद्धं ॥ अनञ् किम् ॥ सूत्रे अनञ् ग्रहणं किमर्थं ॥ यदा अनञ् ग्रहणं न स्यात् तदा
अकृत्वा इत्यत्र ल्यबादेशः स्यात् अकृत्य एवं स्यात् ततु अकृत्वा ॥ इति ॥ सिद्धं तेतु अकृत्वा इति प्रयोगो भवति ॥
अत्र नञ्समासः ॥ न कृत्वा अकृत्वा ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये पूर्वविषये नाम पूर्वकाले विद्यमा
नाद्धातोः णमुल् प्रत्ययः स्यात् क्त्वा च ॥ आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं ॥ स्मृ चिन्तायाम् ॥ तस्मात् पूर्वकाले णमुल् ॥ चुटू
त्र= अनेन णकारस्य संज्ञा ॥ स्मृ अम् इति जाते ॥ अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ स्मारम् ॥ कृदन्तात्त्वोत्वा तिवैदिकसंज्ञा
सुप्रत्यय ॥ कृन्मेजन्तः ॥ अनेन शास्त्रेण अव्ययसंज्ञा ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ अनेन सुपस्य लुक् ॥ स्मारम् इति जाते ॥ नि
त्यवीप्सयोः ॥ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् ॥ व्याप्तुमिच्छा वीप्सा तस्यां वीप्सायां ॥ वीप्सा तु
एकत्ववाचकशब्दः सूत्रे वीप्सयोः इति सप्तमी द्विवचनं कथं ॥ अस्मात् किं सिद्धं आभीक्ष्ण्याया नुरत्यर्थे वीप्सया
इति ॥ अनेन स्मारम् इति पदस्य द्वित्वं ॥ स्मारम् स्मारम् इति ॥ देवदत्तः स्मारम् स्मारम् नमति शिवम् ॥
एवं स्मृ चिन्तायां ॥ तस्मात् आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ अनेन क्त्वा प्रत्ययः ॥ स्मृ त्वा स्मृत्वा इति ॥ पा पाने ॥
अस्मात् पूर्वकाले णमुल् ॥ आतो युक् चिण्कृतोः ॥ अनेन युगागमः ॥ पायम् पायम् इति ॥ भुज पालना
भ्यवहारयोः ॥ अभ्यवहारं भक्षणं ॥ तस्मात् पूर्वकाले णमुल् ॥ पुगन्तलघूपधस्येति गुणः ॥ भोजम् भोजम् इति ॥
श्रु श्रवणे ॥ तस्मात् पूर्वकाले णमुल् ॥ अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ आवादेशः ॥ श्रावम् द्वित्वम् श्रावम्

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

८

देवदत्तः स्मृत्वा स्मृत्वा पायम् पायम् भोजम् भोजम् श्रावम् श्रावम् नमति शिवम् ॥ आभीक्ष्ण्ये तिङन्ते प्रत्ययसंज्ञेषु कृ
दन्तेषु ॥ तिङन्तेषूदाहरणमाह ॥ पचति पचति नमति नमति शिवम् ॥ अन्यथैवं कथमि
त्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ एवं पदेषु कृञो
४ णमुल् स्यात् ॥ सिद्धोऽप्रयोगो यस्य स
सिद्धाप्रयोगः ॥ एवम्भूतश्चेत् कृ
ञो व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्य
र्थः ॥ प्रयोगस्य अनर्हः प्रयोगानर्हः ॥ अन्यथापूर्वक कृधातोः णमुल्प्रत्ययः ॥ अन्यथा तस्मात्पूर्वकाले
कृ अम् इति जातं ॥ अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ अन्यथाकारम् ॥ अन्येन प्रकारेण इति
इ अन्यथा ॥ एवंकारम् भुङ्क्ते ॥ कथङ्कारम् भुङ्क्ते ॥ केन प्रकारेण इति कथं ॥ इत्थंकारं
भुङ्क्ते ॥ अनेन प्रकारेण इति इत्थं ॥ सिद्धेति किम् ॥ एते सिद्धप्रहणं किमर्थं ॥
शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥ अत्र तु कृधातोः सार्थत्वात् णमुल् न स्यात् किंतु
पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययः ॥ अत्र शिरःशब्दस्य न... सकेवल त्वितरस्ति ॥ शिरोऽन्य
था कृत्वा पुनः भुङ्क्ते ॥ इति कृदन्तप्रक्रिया
सोदाहरणसमाप्ताः ॥ शुभम् ॥ श्रीशारदायै नमः ॥ शुभम् ॥ शुभमस्तु ॥

४८

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

ओतो युच् ॥ आदंताद्धातोः युच् प्रत्ययः स्यात् दुःखसुखार्थेषु पदेषु ॥ खलोपवादः ॥ ईषत्पूर्वक पापाने ॥ तस्मात् ३= ॥ [illegible]
युच् ॥ युवोरनाकौ ॥ अनेन युस्थाने अन ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ सुप्रत्ययकृत विसर्गौ ॥ ईषत्पानः सोमो भवता ॥ भवता
सोमः ईषत्पानः ॥ तेने सोम ज्ञाहे सो ईषत्पानहे नाम सुखेन पानः सुखेकर के पानहै ॥ सोमः वल्लिविशेषः ॥ दुःपानः ॥
सोमो भवता ॥ दुःखेन पानइत्यर्थः ॥ अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः
धातोः क्त्वा स्यात् ॥ अलं पूर्वक डुदाञ् दाने ॥ तस्मात् क्त्वा प्रत्ययः ॥ दोदद्घोः ॥ अनेन दा स्थाने दथ् आदेशः
॥ खरि चेति थस्य तः ॥ डौ अक्तीनं ॥ प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्ययः ॥ क्त्वा तोसुन्कसुन ॥ अनेन अव्ययसंज्ञा ॥ अव्ययादा
प्सुपः ॥ अनेन सुपस्य लुक् ॥ अव्ययकृतो भावे इति वचनात् भावे क्त्वा प्रत्ययः प्रत्र ॥ अलं दत्वा ॥ इति सिद्धं ॥
अदत्वा पचति इत्यर्थः ॥ एवं पापाने तस्मात् क्त्वा प्रत्ययः ॥ अत्र घुमास्थेतीत्वम् ॥ पीत्वा खलु ॥ इति ॥ अपीत्वा
खलु व्रजति ॥ अलं खल्वोः किम् ॥ मा कार्षीः ॥ लुङ् लकारस्य प्रयोगः ॥ त्वं मा कार्षीः ॥ तुम तें कर दाहोया ॥ प्रति
षेधयोः किम् ॥ अलङ्कारः ॥ अलंकरोतीति अलङ्कारः ॥ देवदत्तः कन्यां अलङ्कारः ॥ कन्यानूं अलङ्कार कर
दाहै ॥ अत्र न क्त्वा किंतु ~~[illegible]~~ ॥ कर्मण्यण् ॥ अनेन अण् प्रत्ययः ॥ अचो ञ्णिति ॥ अनेन वृद्धिः ॥ अलंकारः ॥
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् ॥ अव्ययकृतो
भावे ॥ ष्णा शौचे ॥ धात्वादेः षः सः ॥ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ॥ स्ना इति जाते ॥ तस्मात् क्त्वा ॥ स्नात्वा
व्रजति ॥ अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भाव एवेत्यर्थः । भावश्चेह घञाविव ने सिद्धावस्थापन्नः किन्तु साध्याव
स्थापन्नस्तदुक्तं हरिणा ॥ अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः समानकर्तृ कत्वादियोत्यते वा भिधीयते
ति रिति ॥ यथा चैषां साध्यक्रियाद्योतकत्वं तथा प्रपञ्चितमस्माभिः शब्दार्थरत्ने ॥ अथ समानकर्तृके ति ॥
धात्वधिकारात् समानकर्तृकत्वं क्रिययोरेवेत्याशयेन धात्वर्थयोरित्युक्तं तच्च निर्धारणषष्ठ्यन्तं तथा च धात्व
र्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य तत्र विद्यमानादित्यर्थः ॥ द्वित्वमतन्त्रम् ॥ स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥ पीत्वा
अत्र घुमास्थेतीत्वं ॥ अतंत्रम् नामअविवक्षितं इत्यर्थः ॥ गुणानाञ्च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति
न्यायेन क्रियाणां नवरस्परं विशेष्यविशेषणभावः किन्तु सर्वासामेव प्रधानक्रियायामन्वय
इत्याशयेनोक्तं द्वित्वमतंत्रमिति ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

यस्मु द्दिश्य आगमो विहितास्त दुगीभूतः तद्ग्रहणेन गृह्यते = २

न क्त्वा सेट् ॥ सेट् क्त्वा कित्न स्यात् ॥ शीङ् स्वप्ने ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा प्रत्ययः ॥ शी क्त्वा शीत्वा इति जाते ॥ आर्धधातु

कस्येड् वलादेः ॥ अनेन इट् ॥ शी इ त्वा इति जाते ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ अनेन गुणः ॥ एचोऽयवायावः ॥ अयादेशः ॥

शयित्वा ॥ अत्र क्ङिति च इति गुणनिषेधः तस्मात् न क्त्वा सेट् इति सूत्रं ॥ सेट् किम् ॥ कृत्वा ॥ अत्र तु गुणः न भवति कुतः ।

क्त्वाप्रत्ययस्य कित्वात् ॥ कृ धातोः अनिट्त्वात् इड् न ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ ऊदिते यैः निरुद्दश शी अनुनन्त्य ऊदीङ् भ्रिभिः ऊडुः

त्र्यम्बा च विनैकाचोजन्तेषु निहिताः स्मृताः ॥ अजन्तेषु धातुषु मध्ये एताः धातवः सेट् ॥ अन्ये निहिताः नामन्त्रे नि

7 पः इत्यर्थः ॥ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ उ श्च इश्च वि ॥ विउपधायां यस्य स व्युपधा तस्मात् व्युपधात् ॥ इवर्णो

वर्णोपधाद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ द्युत दीप्तौ ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ आर्धधातु

कस्येड् वलादेः ॥ अनेन इट् ॥ यस्मिन्पक्षे कित् संज्ञा । तत्र । द्युतित्वा ॥ और यस्मिन् पक्षे कित्संज्ञा न भवति

॥ तस्मिन्पक्षे पुगन्तलघूपधस्येति गुणः ॥ द्योतित्वा ॥ इति ॥ द्युतित्वा वा द्योतित्वा व्रजति ॥ एवं लिख अक्षर

के विन्यासे ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ पक्षे आर्धधातुकस्येड् वलादेः ॥ अनेन इट् ॥ पक्षे पुगन्तलघूपधस्येति गुणः ॥

लिखित्वा वा लेखित्वा व्रजति ॥ एवं च तु वर्तने ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ आर्धधातुकस्येड् वलादेः ॥ अने

न इट् ॥ पुगन्तेति गुणः ॥ वर्तित्वा ॥ रलः किम् ॥ सेवित्वा ॥ षिवु तन्तुसंताने ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ धात्वा

दः षः सः ॥ सिव् त्वा इति जाते ॥ आर्धधातुकस्येड् वलादेः ॥ अनेन इट् ॥ पुगन्तलघूपधस्य च गुणः ॥

सेवित्वा ॥ इति ॥ अत्र लैः रल प्रत्याहारान्तर्गत अन्त्य वर्णः न भवति स्यात् अस्मात् कित्संज्ञा विकल्पेन

न स्यात् ॥ तस्मात् किं सिद्धं ॥ कित्संज्ञा न स्यात् ॥ इति सिद्धं ॥ अस्मात् नित्य गुणः ॥ सेवित्वा ॥ एवं

स्यात् । न तु सिवित्वा इति प्रयोगः ॥ उदितो वा ॥ उदितः परस्य क्त्वो इड् वा स्यात् ॥ शमु उपशमे ॥ उप

शमने शांति ॥ तस्मात् पूर्वकाले क्त्वा ॥ आर्धधातुकस्येड् वलादेः ॥ अनेन पक्षे इट् ॥ यस्मिन्पक्षे इट् भवति ॥

तस्मिन्पक्षे शमित्वा ॥ इति । यस्मिन्पक्षे इट् न भवति तस्मिन्पक्षे ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ अने

न दीर्घः ॥ नश्चापदान्तस्य झलि ॥ मस्य अनुस्वारः ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ शान्त्वा ॥ इति ॥

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri